

Universiteit Gent

Academiejaar 2007-2008

VAN SINT-JANSKRUID TOT PAPENKULLEN

Religieuze plantnaamgeving in het Nederlands

Promotor:
Prof. dr. J. Van Keymeulen

Verhandeling voorgelegd aan de Faculteit
Letteren en Wijsbegeerte voor het verkrijgen
van de graad van master in de taal- en
letterkunde: twee talen Nederlands-Engels,
door **Melissa Van Crombrughe**

Universiteit Gent

Academiejaar 2007-2008

VAN SINT-JANSKRUID TOT PAPENKULLEN

Religieuze plantnaamgeving in het Nederlands

Promotor:
Prof. dr. J. Van Keymeulen

Verhandeling voorgelegd aan de Faculteit
Letteren en Wijsbegeerte voor het verkrijgen
van de graad van master in de taal- en
letterkunde: twee talen Nederlands-Engels,
door **Melissa Van Crombrughe**

Woord vooraf

De masterproef kan worden gezien als de spreekwoordelijke kers op de taart, de kroon op het werk of zoals ook wel gezegd wordt: la pièce de résistance van elke opleiding binnen het hogere onderwijs.

Deze masterproef in het bijzonder is het resultaat van een liefde voor taal. Een liefde die is veranderd, geëvolueerd en vooral toegenomen, tijdens mijn vier jaar durende studie taal- en letterkunde. Vooral het deelgebied ‘taalkunde’ wist me te bekoren, en dan in het bijzonder de studie van de Nederlandse dialectwoordenschat. De keuze voor een taalkundig scriptieonderwerp lag dan ook voor de hand. Daarnaast kon ik in dit werk ook mijn ‘natuurkundig’ ei kwijt. Naast taal en letteren ben ik steeds geboeid geweest door alles wat met fauna en flora te maken heeft. In een scriptie zoals deze wist ik op een aangename wijze beide interessevelden te combineren. Het uiteindelijke resultaat is een taalkundig werk waarin de religieuze volksnaamgeving bij planten centraal staat.

Bij een scriptie hoort natuurlijk ook een woord van dank en wie ben ik om af te wijken van die traditie? “No man is an island” schreef John Donne ooit, en zeker niet wanneer je een masterproef schrijft. Met die woorden indachtig wil ik dan ook iedereen bedanken die mij op deze lange weg met raad en daad heeft bijgestaan.

Een speciale vermelding en woord van dank verdient mijn promotor prof. dr. J. Van Keymeulen. Ik bedank hem voor zijn aanstekelijke enthousiasme voor een onderwerp waarover ik aanvankelijk onzeker was, voor zijn permanente bereidwilligheid om te corrigeren en na te lezen en zijn onuitputtelijke kennis die zijn vakgebied aanzienlijk overschrijdt.

Ik dank natuurlijk ook mijn ouders voor hun onvoorwaardelijke morele en financiële steun tijdens die moeilijke momenten die ‘het studentenleven’ eigen zijn.

Een woordje van dank gaat ook uit naar Ward, Brecht en alle andere vrienden en vriendinnen die me de nodige afleiding en ontspanning boden tijdens periodes van stress.

Ten slotte wil ik ook Valerie Bouckaert, de secretaresse van de vakgroep Nederlandse Taalkunde, bedanken. Zij wist me wegwijs te maken in die doolhof van een bibliotheek en heeft me steeds met de glimlach geholpen.

Bedankt!

Geraardsbergen, 11 mei 2008

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
Inhoudsopgave	2
0. Inleiding	5
0.1 Doel van het onderzoek	5
0.2 De gevolgde methode	7
0.3 Het bronnenmateriaal	7
0.3.1 De PLAND	8
0.3.1 Overige bronnen	9
1. Heiligen: Over sint-janskruiden en barbaratakjes	12
1.0 Inleiding	12
1.1 Mannelijke heiligen	13
1.1.1 Met Sint-jan keert het blad zich om	13
1.1.2 Sint-Jozef helder en klaar, geeft ons zeker een goed jaar	18
1.1.3 Sint-Antonius schoon en helder, vult vat en kelder	20
1.1.4 Als Sint-Joris zijn baard schudt is het sneeuwen voorbij	22
1.1.5 Wat is het leven schone... onder de Sint-Pieterscrone	23
1.1.6 Sint-Cornelis en de pioen	26
1.1.7 Is het graan met mei in de are, dan is het met Sint-Japik gare	27
1.2 Vrouwelijke heiligen	28
1.2.1 Barbara help ons in de nood, schenk ons de zege en de vijand de dood	28
1.2.2 Is Sinte-Katrien in 't wit gekleed, zeven weken sneeuw ons leed	30
1.2.3 Regent het op Sint-Margriet, dan hebben we zes weken een natte tied	31
1.3 Conclusie	32
2. Kerkelijke feestdagen: Kalendermotivatie in bloemnamen	33
2.0 Inleiding	33
2.1 Kerstmis	34
2.1.1 De kerstboom	34
2.1.2 De kerstroos, kerstster en hulst	35
2.2 Vasten en Lichtmis	38
2.2.1 Benamingen voor de <i>Galanthus Nivalis</i>	38

2.3 Pasen	40
2.3.1 Over paasbloemen en paasklokken	40
2.3.2 Andere benamingen met <i>paas-</i>	44
2.4 Pinksteren	45
2.4.1 Van pinksterbloemen	46
2.5 Allerheiligen en Allerzielen	49
2.6 Conclusie	50
3. Jezus en Maria: Volkswetenschap en legendevorming	51
3.0 Inleiding	51
3.1 Mariaplanten en –kruiden	52
3.1.1 In de kleerkast van Maria	52
3.1.2 Legendeplanten	55
3.1.3 Andere mariaplanten	58
3.2 Jezusplanten	63
3.3 Andere goddelijke en bijbelse planten	67
3.4 Conclusie	68
4. Religieuze beroepen: Over zwarte paters en naakte begijnen	69
4.0 Inleiding	69
4.1 Van pastoors, papen en paters	70
4.1.1 Pastoors en paters	70
4.1.2 Het simplex paap en zijn samenstellingen	76
4.2 Vrouwelijke geestelijken	80
4.3 Conclusie	85
5. De duivel en Judas: Van duivelse klimmers en giftige kruiden	86
5.0 Inleiding	86
5.1 ‘Duivelse’ planten	87
5.1.1 Van tingels, knuppels en benders	87
5.1.2 Over bijtende duivels en giftige beten	88
5.1.3 Over klimmende, windende woekerplanten	93
5.2 Antidemonische planten	96
5.3 Judasplanten	97
5.3.1 Over judasbeurzen, -penningen en –geld	97
5.3.2 Andere judasplanten	98
5.4 Conclusie	99

6. Conclusie	101
6.1 Algemeen	101
6.2 Besluit	101
6.2.1 Bloeitijd	102
6.2.2 Geneeskracht	102
6.2.3 Volkshumor	102
6.2.4 Volksgebruiken	103
6.2.5 Legendevorming	103
6.2.6 Emotionaliteit/attitude	104
6.2.7 Zintuiglijk waarneembare eigenschappen	105
Bibliografie	106

0. Inleiding

'T GROEIT EEN BLOMKEN

't Groeit een blomken in de weiden,
langs de voren, onder 't wied,
in den lande en op der heiden,
waar 't geen menschenooge 'n ziet;
't is het liefste van de blommen,
wier 't in zand sta, wier 't in rots,
weet ge wie en hoe ze 't nommen?
't Is en 't nomt de liefde Gods.

G. Gezelle

0.1 Doel van het onderzoek

De studie van plantnamen is ongetwijfeld één van de meest fascinerende deelgebieden van de huidige dialectologie. Uit de overvloedige hoeveelheid plantnamenstudies en plantboeken spreekt een bijzondere belangstelling en interesse voor de wereld van bloemen en planten. Hoe talrijk die studies ook moge zijn, nooit werd systematisch onderzoek verricht naar de ‘religieuze’ florabenoamingen. Dit zijn plantnamen die hoofdzakelijk gebaseerd zijn op volksreligie. Vaak bevatten ze een letterlijke verwijzing naar een katholieke feestdag, een religieus beroep, een heilige of andere religieuze figuren of zaken.

Het doel van deze scriptie is dan ook inzicht te verwerven in de aard en omvang van de religieuze plantnaamgeving in het volledige Nederlandse taalgebied. Planten en religie blijken al sinds de oudste tijden onlosmakelijk met elkaar verbonden. Mensen geloofden in hun geneeskraft, bewonderden hun geuren- en kleurenrijkdom en verwonderden zich over hun schoonheid en toverkracht. Een waas van magie, mysterie en wondergeloof hing (en hangt nog steeds) rond deze groeiende en bloeiende wezens. Bijgevolg werden heel wat planten en bloemen in een godsdienstige context geplaatst en aan één of andere godheid gewijd. In wat volgt, wordt die context nader toegelicht en in verband gebracht met de plantnamen die ermee samenhangen.

Kortom, dit onderzoek wil de hiaten in de huidige kennis over de religieuze plantnaamgeving aanvullen alsook de bestaande kennis ervan samenbrengen in een overzichtelijk, naar thema's ingedeeld geheel. Binnen elk hoofdstuk of thema wordt gefocust op de etymologische herkomst van de religieuze dialectische of Standaardnederlandse namen. Daarbij belichten we de lexicaalke keuzes die er in de verschillende dialecten gemaakt zijn voor een

bepaalde plant, de benoemingsmotieven die hieraan ten grondslag liggen en de mogelijke achtergronden van deze motieven.

Het vernieuwende karakter van onze uiteenzetting maakt dat lang niet alle volksnamen te verklaren zijn. Vaak moeten we het antwoord op etymologische kwesties schuldig blijven. Wel wordt de lezer met verschillende hypothesen geconfronteerd waaruit onze voorkeur voor een bepaalde verklaring zal blijken.

Gevonden verklaringen zijn vaak zwak of achterhaald en dienen met de nodige omzichtigheid en scepsis benaderd te worden. Dit geldt ook voor de volkskundige en heemkundige bronnen waarvan gebruikt is gemaakt voor de achtergrondinformatie bij bepaalde feestdagen en volksgebruiken. Dikwijls is er sprake van ‘romantische overdrijvingen’. Hedendaagse gebruiken worden al te vaak in een ver en mythisch Germaans verleden gesitueerd terwijl zeer weinig over deze periode met zekerheid geweten is. Ook heel wat van onze zogezegde ‘middeleeuwse’ gebruiken zijn tijdens de negentiende eeuw door (amateur)historici vanonder het stof gehaald. Uiteraard wordt de bron waar we onze informatie vandaan hebben steeds vermeld maar, voorzichtigheid blijft dus geboden.

Onze uiteenzetting valt uiteen in vijf grote delen of thema's. In een eerste hoofdstuk behandelen we de plantnamen waarin de naam van een bepaalde heilige ‘vereeuwigd’ is. We hebben zowel aandacht voor de vrouwelijke als voor de mannelijke heiligen die hun naam aan een bepaalde plant gegeven hebben. In het tweede hoofdstuk gaan we wat dieper in op de plantnamen die verband houden met het verloop van het liturgische jaar. Pinksteren, Pasen maar ook Kerstmis en de Vasten duiken geregeld op binnen de florawoordenschat. In een derde deel wijden we een grondige bespreking aan de talrijke jesus- en mariaplanten. Hierbij focussen we op de populaire legendes en volksverhalen die aan de oorsprong liggen van bepaalde namen. In een vierde hoofdstuk geven we een overzicht van alle plantnamen waarin pastoors, paters en andere geestelijken op de voorgrond treden. In het vijfde en laatste hoofdstuk ten slotte gaan we na waarom bepaalde planten naar de duivel of Judas zijn vernoemd.

In de conclusie worden onze belangrijkste bevindingen op een rijtje gezet. Daarbij gaan we uit van de benoemingsmotieven die in de loop van onze uiteenzetting aan het licht werden gebracht. Uit wat volgt, zal blijken dat er dikwijls een correlatie bestaat tussen de ontdekte motieven en de categorie waarin we de verschillende bloemen en planten hebben ingedeeld. Er zijn m.a.w. patronen of tendensen die de geheel eigen logica van de volkse plantnaamgeving illustreren.

0.2 De gevolgde methode

De analyse van de benamingen per plant valt uiteen in drie delen. Eerst behandelen we de plant als zodanig. We geven m.a.w. een korte, encyclopedische beschrijving waarbij gefocust wordt op die kenmerken die van belang zijn in de volksnaamgeving. De meest uiteenlopende omstandigheden of eigenschappen zoals bloeitijd, geneeskracht, vorm, geur en kleur kunnen aan de basis liggen van een bepaalde volksnaam.

Daarna worden de religieuze benamingen opgesomd, geografisch toegelicht en eventueel geïllustreerd aan de hand van een kaartje. Ons onderzoek bestrijkt, zoals eerder aangegeven, het volledige Nederlandse taalgebied. Dit houdt in dat er een grote dialectische uitspraak- en vormvariatie bestaat tussen de volksnamen onderling. Om het woordmateriaal wat toegankelijker te maken zijn we bij de trefwoorden uitgegaan van het Algemeen Nederlands. *Paaschkeerse* wordt dan *paaskaars* en *lievevraumbloemkens* wordt vernederlandst tot *lievevroumbloempjes*. Af en toe vermelden we ook de lexicale varianten. Dit zijn trefwoorden die iets sterker aanleunen bij de dialectische uitspraak dan de vernederlandste vormen. Een zelfde methodologie vinden we terug bij de makers van de PLAND en de drie grote regionale dialectwoordenboeken: het *Woordenboek van de Vlaamse dialecten* (WVD), het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD) en het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD). Daarnaast wordt in de PLAND ook gebruik gemaakt van ‘vereenvoudigde’ hoofdtrefwoorden. Dit houdt in dat variante vormen zoals *paaskenoot* en *paasnoot* het hoofdtrefwoord *paas-noot* dragen. Ook de diminutiefuitgang vervalt. Meestal, maar niet altijd hebben we deze vereenvoudigen in onze uiteenzetting opgenomen. Soms hebben we gekozen om dergelijke vormvariatie alsnog weer te geven. *Paaskenoot* en *paasnoot* worden dan *paas(ke)noot*.

In een laatste paragraaf worden de namen geanalyseerd en etymologisch verklaard. Daarbij hebben we vooral aandacht voor terugkerende benoemingsmotieven en patronen binnen een bepaald thema.

0.3 Bronnenmateriaal

Om dit relaas te kunnen schrijven werd uiteraard gebruik gemaakt van verschillende bronnen. De PLAND (zie 0.3.1) werd hierbij als leidraad gebruikt. Daarnaast werden ook andere bronnen aangewend. Zij worden behandeld onder 0.3.2

0.3.1 De PLAND

De belangrijkste bron voor onze uiteenzetting is de Databank Plantennamen in de Nederlandse Dialecten, ofte kortweg de PLAND genoemd. In deze elektronische database zijn, zoals de naam al doet vermoeden, de volksnamen voor planten opgenomen die over het gehele Nederlandse taalgebied verspreid zijn. Dit gebied omvat Nederland, inclusief Friesland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen.

De omvangrijke verzameling plantnamen die sinds 1976 door H. Brok werd aangelegd, vormt de ruwe basis van het PLAND-bestand. Die verzameling gaat grotendeels terug op het dialectmateriaal dat in de loop der jaren via vragenlijsten door het Meertens Instituut vergaard werd. Ook werd geput uit de schriftelijke en mondelinge enquêtes van andere instellingen zoals de universiteiten van Nijmegen, Gent, Leuven en Groningen. Verder bestaat de PLAND uit taalmateriaal dat verzameld werd uit dialectwoordenboeken en andere gedrukte bronnen. Het geënquêteerde materiaal gaat terug tot 1885 terwijl de gedrukte bronnen beginnen vanaf het midden van de negentiende eeuw. De traditionele kaartenbakken en papieren gegevens werden vervolgens gedigitaliseerd wat uiteindelijk resulteerde in de reusachtige PLAND-database.

Het huidige corpus bevat zo een 250 000 dialectgegevens waarbij telkens de plaats van herkomst, de frequentie en de datering van de benamingen wordt vermeld. Daarnaast toont de PLAND met behulp van taalkaartjes de meest frequent aangetroffen volksnamen per plant alsook de geografische verspreiding van een bepaalde naam voor verschillende planten. Naast taalkundige en botanische gegevens vindt men er ook historische en geografische informatie terug. Verder biedt de PLAND een waaier van mogelijkheden waardoor zowel amateur-biologen, dialectologen als geïnteresseerde leken er hun gading vinden. Een uitgebreider overzicht van de werkwijze en voorgeschiedenis van de PLAND kan teruggevonden op website van het Meertens Instituut.

Hoewel de PLAND qua omvang uniek is in zijn soort, is deze database helaas niet volledig. Niet al het verzamelde materiaal is reeds ingevoerd en nieuwe bronnen duiken voortdurend op. Zo werden de woordenboeken van Heukels (reprint 1987), De Bo (reprint 1980) en Paque nog niet opgenomen. Ook het plantennamenwoordenboek van Vandenbussche vormt een uitzondering. Hetzelfde geldt voor de dialectgegevens uit de flora-aflevering van het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten* (2003). In tegenstelling tot zijn Limburgse en Brabantse tegenhangers werd dit laatste woordenboek nog niet opgenomen. Aangezien we in onze

uiteenzetting absolute volledigheid willen nastreven, zal ook geput worden uit deze nog te verwerken bronnen.

0.3.2 Overige bronnen

Een tweede belangrijke bron vormt het woordenboek van Paque dat, zoals eerder aangegeven, nog niet opgenomen werd in het PLAND-corpus. In 1887 vierde het *Kruidkundig Genootschap van België* zijn 25-jarige bestaan. Ter gelegenheid van dit jubileum, schreef het genootschap een wedstrijd uit waarbij een aantal vragen gesteld werden die betrekking hadden op de plantkunde. De bedoeling was om op basis van de toegezonden antwoorden een idioticon van Nederlandse plantvolksnamen samen te stellen. De eerste prijs ging naar prof. E. Paque, auteur van *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland*. Onder deze titel verscheen het in 1896 te Namen. Tweede in rang werd prof. en plantkundige M. J.-D. Vits, die een belangrijke bijdrage leverde tot dit alfabetische geordende woordenboek. Het werk bestaat uit drie delen: een Vlaams, Frans en Latijns woordenboek. In het derde en laatste deel staan de eigenschappen en medicinale toepassingen van de verschillende planten en kruiden opgesomd en dit onder hun Latijnse naam. Paque verzamelde gegevens voor zo'n 271 plaatsen en had daarbij ruim 40 medewerkers ter zijner beschikking. In 1912 verscheen onder de uitvoerige titel *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen, Noord-Brabant, Hollandsch-Limburg, enz. met aanduiding der toepassingen en der genezende eigenschappen der planten. Bijvoegsel*, Paque's tweede uitgave. Hierin levert hij nieuw, bijkomend materiaal voor nog eens 47 plaatsen.

Verder hebben we geput uit het verzamelwerk *Onze volkstaal voor kruiden en artsenijen*, geschreven door apotheker L. Vandenbussche. Deze laatste gaf een brochuurtje uit voor collega-apothekers waarin de vergeten streeknamen van verschillende kruiden en planten werden opgenomen. Al snel drong zich een uitbreiding van dit boekje op wat uiteindelijk resulteerde in een woordenboek waarin zo'n 9000 tal volksnamen werden gebundeld. Vandenbussche baseerde zich hoofdzakelijk op Paque, Heukels en de Pharmacopea (Latijn-Nederlands) en neemt vaak citaten uit deze werken over. Uitspraakvarianten zijn genormaliseerd en precieze lokalisaties verdwenen. Hierdoor wordt het vaak moeilijk om een bepaald trefwoord te situeren op kaart. De auteur vermeldt naast de Nederlandse en Latijnse naam ook zoveel mogelijk Waalse, Franse maar ook de meest frequente Duitse en Engelse namen. Bepaalde benoemingsmotieven kunnen vervolgens door vergelijking met deze talen aan het licht komen.

De eerste verzameling Nederlandse plantnamen is het *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen* van H. Heukels. Ook dit standaardwerk hebben we uitvoerig nageplozen en nieuwe namen zijn opgenomen en verklaard. In 1902 stichtte de Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging de Commissie voor Nederlandsche Plantnamen. De bedoeling van deze commissie was ‘eenheid te brengen in het gebruik van de Nederlandse plantnamen’. Zo leverden een 120-tal medewerkers materiaal voor geheel Nederland. Het woordenboek van Heukels is alfabetisch op botanische nomenclatuur geordend en bevat naast volksnamen ook ‘oude namen’ en ‘Vlaamsche namen’. De oude namen zijn die namen zoals Heukels die had aangetroffen in de 16de en 17de eeuwse kruidenboeken. Het deeltje ‘Vlaamsche namen’ bevat de gegevens uit woordenboeken van Paque en Samyn. Om de geografische verspreiding en situering van de verschillende heteroniemen weer te geven, heeft Heukels het Nederlandse grondgebied in 48 districten (het Land van Hulst, Ameland, Betuwe, etc.) ingedeeld. In de rubriek ‘Vlaamsche namen’ ontbreken evenwel deze lokalisaties. Ondanks deze en andere tekortkomingen blijkt het woordenboek van Heukels volgens H. Brok tamelijk betrouwbaar te zijn. In diens inleiding tot de heruitgave, die verscheen in 1987, worden kort de minpunten van het woordenboek op een rijtje gezet. Desalniettemin vormt Heukels’ woordenboek een standaardwerk binnen het veld van de taalkunde en plantkunde. De omvang van het woordenboek blijkt uit de enorme heteroniemenrijkdom die wij aantreffen wanneer we het woordenboek openslaan bij de *Bellis perennis* ofte het madeliefje. Bovendien omvat het register van volksnamen zo’n 12 500 namen.

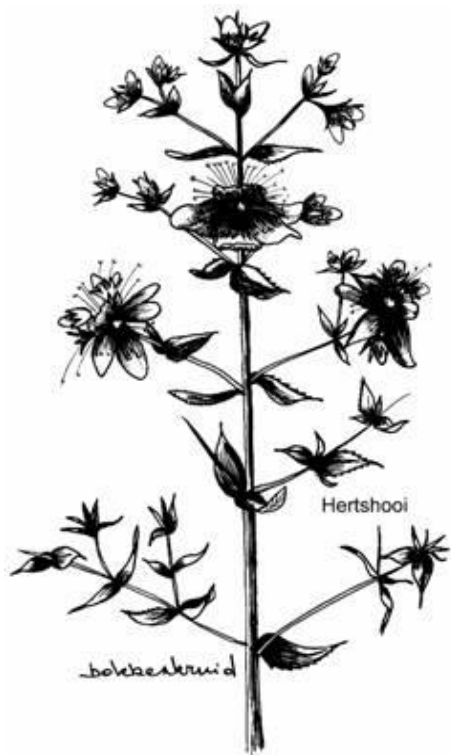
Ten slotte werd ook gebruik gemaakt van *Het woordenboek van de Vlaamse dialecten* (WVD). De derde aflevering van *Deel III: Algemene woordenschat*, behandelt de dialectbenamingen voor de inheemse flora in Frans-, Zeeuws-, Oost-, en West-Vlaanderen. De indeling van dit woordenboek steunt vooral op wat men ‘volkse classificatie’ noemt. Dit houdt in dat zowel het onderscheid tussen bomen, struiken, kleinere planten, grassen en zwammen, alsook de standplaats van de plant, belangrijke indelingscriteria zijn. Voor de flora-aflevering maakte de WVD-redactie gebruik van de eigen enquêtes en het bestaande ongepubliceerd en gepubliceerd materiaal. Tot het ‘eigen materiaal’ behoren de gegevens uit de mondelinge en schriftelijke WVD-vragenlijsten en een aantal licentiaatsverhandelingen. Met ‘vreemd materiaal’ wordt bedoeld: enkele vragenlijsten waaronder DC A’dam, ZND, L, RND en het materiaal-Willems, de ‘traditionele’ dialectwoordenboeken en een aantal tijdschriften zoals Biekorf en Volk & Taal. Het DC-materiaal bestaat uit de vragenlijsten van de dialectencommissie der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam. De schriftelijke vragenlijsten van de Zuidnederlandse dialectcentrale (ZND) van de Katholieke Universiteit Leuven zijn tussen 1922

en 1958 over heel Vlaanderen verstuurd. De Vragenlijsten van het Séminaire de Philologie néerlandaise et de Dialectologie flamande van de Rijksuniversiteit te Luik (L) werden verzameld tussen 1953 en 1956. De Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND) verscheen vanaf de jaren '20 onder leiding van E. Blankaert en W. Pee. Tot het materiaal-Willems behoort de vragenlijst die door de Leuvense hoogleraar P.H.G. Willems van 1885 tot 1890 verspreid is in Vlaams-Brabant, Noord-Brabant en Antwerpen. Met de term 'traditionele woordenboeken' worden alle plantnaamverzamelingen en lokale- en streekwoordenboeken bedoeld, die voor alle begrippen uit de plantenwereld geraadpleegd zijn. Voorbeelden zijn Paque, Lievevrouw-Coopman, Joos, Heukels, het WZD, De Bo/Samyn e.a. .

Hoewel er gestreefd werd naar absolute volledigheid, houdt dit werk een aantal beperkingen in aangaande het hierboven besproken materiaal. Enkel de religieuze plantnamen die relevant zijn binnen onze bespreking, zijn opgenomen. Andere namen die een religieuze of godsdienstige connotatie dragen maar niet binnen een bepaalde categorie thuishoren werden niet verklaard. Ook de hoeveelheid van het materiaal verplicht ons om hier en daar selectief te werk te gaan. Zo duidt de volksnaam *paasbloem* een groot aantal bloemen aan die binnen de beperkte opzet van een masterproef onmogelijk allemaal uitvoerig kunnen worden besproken. Enkel de meest relevante planten worden in dergelijke gevallen behandeld. Ondanks die beperkingen biedt dit werk een aardig overzicht van de religieuze plantnaamgeving en voldoet het aan het door ons vooropgezette doel.

Thema 1: Heiligen

Over sint-janskruiden en barbaratakjes

Sankt Johann ist dies Kraut geweiht.
Es blüht zur höchsten Sommerzeit.
Es hilft dem Christen wie den Mohren
dank seiner blattdurchsicht'gen Poren.
Der kranken Haut ist's eine Wonne,
dem dunklen Geist wird es zur Sonne.
Es hellt ihn auf bei Depressionen.
Der Mensch sollt dies der Pflanze lohnen,
sie immer hoch in Ehren halten
und ihr gedenken wie die Alten.

Michael Gabor

1.0 Inleiding

Volksdevotie en volksgeloof hebben ertoe geleid dat heel wat plantnamen verband houden met godsdienst, bijgeloof en geneeskunde. Een samenspel van deze motieven vinden we alvast terug in dit eerste hoofdstukje.

In wat volgt belichten we namelijk die volksnamen waarin de naam van een bepaalde heilige 'vereeuwigd' is. De achtergrond van deze specifieke categorie vormt de bijzonder populaire heiligenverering. Deze verering nam de meest wonderlijke vormen aan en ging vaak terug op Germaanse feestgebruiken en rites. De ermee gepaard gaande vieringen en volksfeesten hadden naast een religieuze functie, ook een maatschappelijk-economisch karakter. Dit complex van volksfeesten en feestgebruiken zorgde er immers voor dat het volk zich even kon onttrekken van de arbeid en zorg des levens (Schrijnen 1930: 128).

In dit deel wijden we eerst een korte bespreking aan de mannelijke heiligen en de planten die aan hen gewijd zijn. Daarna verklaren we de plantnamen waarin de naam van een vrouwelijke heilige vervat zit. Daarbij proberen we na te gaan of er bepaalde benoemingspatronen of –tendensen binnen deze categorie te onderkennen zijn. Uit wat volgt, zal blijken dat naast bloeitijd en geneeskracht ook andere factoren productief zijn. Andere (eventueel secundaire) benoemingsmotieven die een rol spelen zijn volksetymologie, legendevorming en vormovereenkomst met bepaalde heiligenattributen.

1.1 Mannelijke heiligen

1.1.1 ‘Met Sint-Jan keert het blad zich om’

Johannes de Doper werd geboren als zoon van Elizabeth en Zacharias. Hij preekte aan de oevers van de Jordaan en doopte er bekeerlingen. Hij werd gevangengenomen door koning Herodes en onthoofd op verzoek van diens dochter Salomé. Op 24 juni vieren we zijn geboortedag en dus niet zijn sterfdatum zoals dat bij de meeste heiligen het geval is. Hij is de patroon van de Maltezer ridders, van de kleermakers en de ziekenhuizen. Bij donder en bliksem, keelpijn, hartkwalen en hoofdpijn (wegens zijn onthoofding) wordt hij aangeropen. Talrijk zijn dan ook de legenden en volksgebruiken die zich rond deze figuur afspelen. Te Laren bijvoorbeeld werden zijn beenderen bewaard en offerfeesten gevierd op de Sint-Jansberg. Jaarlijks is er ook een sint-jansprocessie die leidt naar het sint-janskerkhof (Van Eijk 1993: 72-73). Verscheidene bloemen en planten werden naar hem vernoemd, waarvan we de belangrijkste hieronder zullen toelichten.

*Het sint-janskruid (*Hypericum perforatum*)*

Met ‘de sint-janskruiden’ bedoelen we alle planten die naar de heilige Johannes vernoemd zijn wegens hun aandeel in de sint-janscultus. Het *sint-janskruid* bij uitstek is natuurlijk de *Hypericum perforatum*. In het Frans *Herbe de Saint-Jean* en in het Engels *Common St. John’s wort* geheten. De bladen van deze hertshooisoort zijn eirond en bezet met talrijke, doorschijnende punten. De gele kroonblaadjes zijn asymmetrisch. Je vindt het sint-janskruid terug in bossen, weiden, in het struikgewas en op wegbermen. De bloeitijd valt van juni tot september.

Wegens zijn heilzame werking speelde het sint-janskruid een vooraanstaande rol in de zomerzonnewardcultus. Het volk ontstak een vuur en gooide er allerlei kruiden in (de latere sint-janskruiden). Men hoopte dat het ongeluk samen met de kruiden in de vlammen zou

vergaan. Dit aloude Germaanse gebruik werd later door priesters gekerstend en gewijd aan Sint-Jan. De sint-jansvuren, die overal in Europa bekend waren herinneren nog aan deze voorchristelijke midzomerfeestelijkheden.

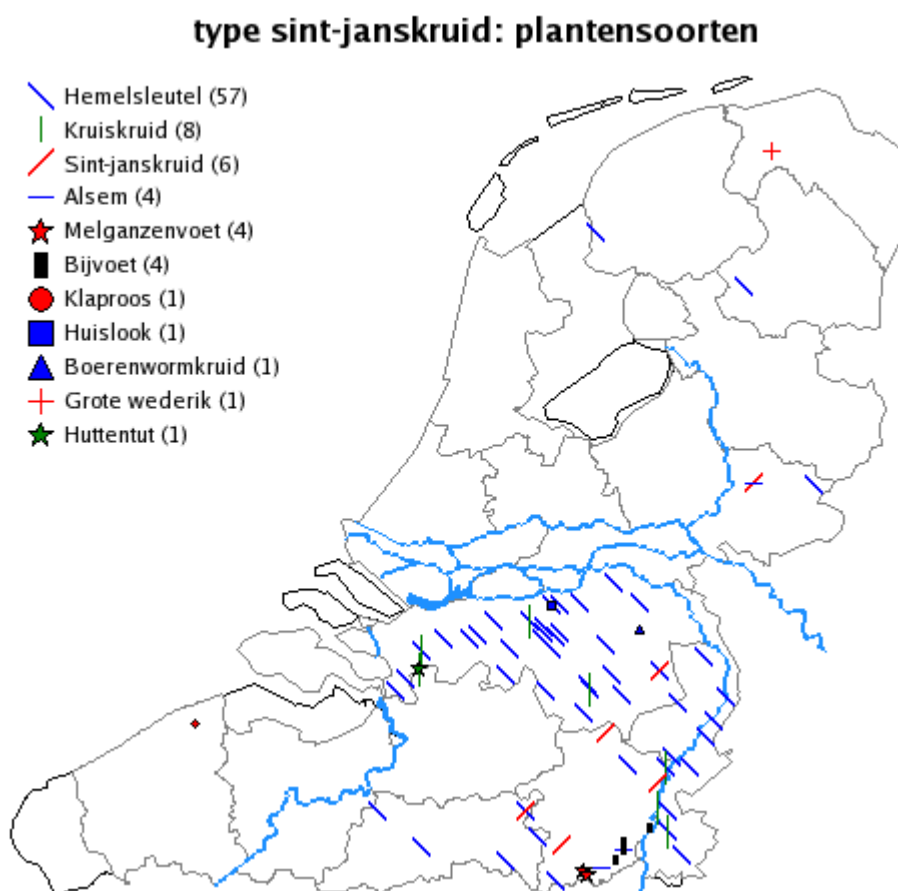
De gele kleur, de bloeitijd en het bloedrode sap van het sint-janskruid sterkte de bijzonder rijke verbeeldingskracht van het volk. Verschillende ontstaanslegendes en sagen moeten dan ook de oorsprong van het magische sint-janskruid verklaren. De Cleene en Lejeune noemen er een paar in hun *Compendium van rituele planten*. Volgens een wijd verspreide legende zou het kruid ontstaan zijn uit het bloed van de onthoofde Johannes toen één van de gasten de tong uit het hoofd sneed. Uit het bloed bloeide een plantje met rood sap. Een andere legende vertelt dat de plant ontsproten zou zijn uit het bloed van Christus toen die op het kruis hing. Nog andere verhalen leggen de oorsprong bij de Maagd Maria uit wier bloedige tranen of maandstonden het kruid gegroeid zou zijn. De gele kleur en de bloeitijd van de plant hebben er daarnaast voor gezorgd dat de plant een bijzonder populair sint-janskruid geworden is. Ze bloeit immers rond de periode van de zomerzonnwende en de gele straalbloempjes doen denken aan de zon.

Verder nam de plant een belangrijke positie in binnen de wonderlijke wereld van tovenarij en volksgeloof. Zo werd het sint-janskruid algemeen aangewend als middel tegen onweer en hagel en speelde het een rol in weers- en liefdesvoorspellingen. Het belang van het sint-janskruid als antidemonisch middel zullen we uitvoerig behandelen in thema 5. Belangrijker in deze context is de betekenis van de *Hypericum perforatum* als geneesplant. Vandaag staat het sint-janskruid vooral bekend als een anti-depressivum. Vroeger gebruikte men het kruid hoofdzakelijk om zijn urineverdrijvende en wondhelende eigenschappen. Wellicht moet de oorsprong hiervan gezocht worden in de signaturenleer. ‘Simila similibus curantur’ of ‘het gelijke wordt door het gelijke genezen’, is het voornaamste principe waarop deze leer gebaseerd is. Grondlegger van deze theorie is de Zwitserse theoloog en arts Paracelsus (1493/1494-1531). De analogie in vorm en kleur, naam en gedaante tussen plant en menselijke of dierlijke organen heeft geleid tot een blindelings vertrouwen in de signaturenleer, ook wel de leer der tekens genoemd (Geysens 1974). Kruiden met doorboorde bladen, zoals het sint-janskruid zouden volgens deze theorie helpen tegen allerlei wonden. De gele kleur van de bloemblaadjes wijst op zijn werking als urineafdrijvend middel. Ook in het *Cruijdeboeck* van Dodoens wordt de wonderlijk kracht van het sint-janskruid beschreven. In de editie van 1554 staat: ‘Sint Jans cruyt met saet en bloemen ghesoden ende ghedroncken/ lost die urine/ ende doet water maken/ ende es seer goet teghen den steen in die blase/ het brengt den vrouwen huer natuerlijcke cranckheyt weder/ ende het stopt den loop des buycx (...) Die bladeren ghestooten/ zijn goet gheleyt op die verbrantheyt/ die selve ghedroocht ende ghespoedert/ ghesenen die quade vuyle ende verouderde wonden en ulceratien/

alsment daer in stroyt'. Verder werd het kruid wegens zijn rode sap gebruikt om bloedingen te stoppen en de menstruatie op te wekken.

Naast de Standaardnederlandse naam *sint-janskruid* wijzen ook een aantal volksnamen op het gebruik van de *Hypericum perforatum* als een sint-jansplant. De naam *johanneskruid* vormt een gebiedje in de Ripuarische dialectstreek en is wellicht hetzelfde woord als het naburige, Duitse *Johanniskraut*. De trefwoorden *sint-janslot* (Oost-Noord-Brabant) en *sint-jansschot* (Reusel) slaan vermoedelijk op de takken die men gebruikte voor de sint-janstros en niet zozeer op het sint-janskruid zelf. Het WNT verklaart de elementen *-lot* en *-schot* als 'de spruit of scheut van een plant' en kunnen we met deze verklaring in overeenstemming brengen. Op verschillende plaatsen in de Kempen hing men deze trossen op 24 juni boven vensters en deuren tegen de donder en bliksem. Diverse soorten werden hiervoor gebruikt wat ons meteen bij de andere sint-jansplanten brengt.

Andere sint-janskruiden

De sint-janskruiden werden meestal ingezameld op de middag van Zomer-Sint-Jan, als de zon haar hoogste punt bereikt had ofwel de nacht ervoor. Men geloofde dat die planten dan over een bijzondere kracht beschikten. Het feit dat zij een geneeskrachtige werking hadden, was mooi meegenomen, maar van ondergeschikt belang (De Cleene & Lejeune 1999: 991). Zo is er de hemelsleutel, een rozig vetplantje, dat magische krachten lijkt te bezitten. Verschillende volksnamen wijzen op diens gebruik als sint-jansplant. De naam *sint-janskruid* is algemeen verspreid in Noord-Brabant en Oost-Limburg en vinden we ook terug in Zuid-Brabant. Andere, zeldzamere namen die verwijzen naar Sint-Jan zijn *jansbloem*, *sint-jans*, *sint-jansbloem* en *sint-janspol*. Het segment *-pol* in *sint-janspol* betekent volgens het WNT 'een samengroeiende bundel planten met de wortels en de aardkluit eraan'. Wellicht moet het woord ook hier in die betekenis geïnterpreteerd worden. De hemelsleutel bloeit in de nazomer en dus iets later dan het feest van Sint-Jan. Nu is het wel zo dat de stengels in de trossen of ruikers zich omstreeks deze periode al oprichten. De wondhelende en anti-demonische eigenschappen van de hemelsleutel maken haar tot een uniek sint-jansplantje.

Ook de bijvoet *Artemisia vulgaris* blijkt een belangrijke component te zijn binnen de verzameling sint-janskruiden. De geelachtige tot roodbruine bloemhoofdjes staan in een grote en dichte pluim. Je vindt de plant op vuilnisbelten, langs het water, langs wegen en bij kreupelhout. Er zijn verschillende christelijke gebruiken die verband houden met het belang van de bijvoet als sint-jansplant. Zo hangt de toepassing van de bijvoet als afweermiddel nauw samen met de Zomer-Sint-Jan en het daarbij horende vreugdevuur. Soms omgordde men zich bij het dansen met bijvoetstengels om die nadien in het vuur te gooien. Dit ritueel zou de danser het volgende jaar beschermen tegen ziekte. In Limburg maakte men voor 1949 nog een kruisje van het kruid dat men dan als amulet droeg. De Cleene vermeldt ook een ander Limburgs gebruik waarbij steenkolen die klokslag twaalf uur onder de bijvoet werden gevonden, gebruikt werden tegen vallende ziekte en koorts (De Cleene & Lejeune 1999: 128). Ook vormt ze vaak een bestanddeel van de geurige kruidwis, d.i. een bundel kruiden die op Maria-hemelvaart (15 augustus) gewijd wordt in de kerk of een kapel. Daarna hangt men de kruidwis in de woning of in de stal. Bij onweer besprenkelt men het huis met wijwater en gooit men de kruidwis in het vuur, onder het prevelen van het sint-jansevangelie. De rook die aldus ontstaat, wordt geacht het onweer te verjagen. De naam *sint-janskruid* voor de bijvoet vormt een heel klein gebiedje in het zuiden van Centraal-Limburg. Voorspelbaar, want het gebruik van de kruidwiswijding leeft thans nog verder in Belgisch en Nederlands Limburg (De Cleene & Lejeune 1999: 127-128).

In België wordt voor deze kruidwis soms enkel het boerenwormkruid gebruikt. Deze composiet met goudgele bloempjes bevat etherische oliën en werd hoofdzakelijk tegen wormen

en spijsverteringsstoornissen gebruikt. De verspreiding van het heteroniem *kruidvis* toont dat de 'boerenwormbundels' vooral in het Maasland populair waren. Het unicum *sint-janskruid* bevindt zich in het Noord-Brabantse Boekel.

Andere sint-jansplanten zijn de margriet, het kruiskruid en de gele ganzenbloem. De margriet en de gele ganzenbloem bloeien beide in juni en spelen mogelijk daarom een belangrijke rol in de sint-janscultus. Het type *jansbloem* voor de margriet zit in het Ripuarische gebied. De naam *sint-jansbloem* treffen we aan in de westelijke helft van West-Vlaanderen, zuid-oostelijk Oost-Vlaanderen, Noord-West-Brabant, het westen van Zuid-Brabant en ten slotte nog in Oost-Limburg. Het unicum *witte sint-jansbloem* wordt gebruikt in het Nederlands-Limburgse Ulestraten. Voor de gele ganzenbloem treffen we de naam *sint-jansbloem* enkel in Oost-Limburg aan.

De reden nu waarom het kruiskruid een aantal volksnamen kent met *sint-jan-* is niet geheel duidelijk. De bloem bloeit net iets later dan de zomerzonnwende maar kan wegens zijn zonnige gele kleur toch geassocieerd zijn met de sint-janszomer. Een andere mogelijke verklaring ligt in de botanische naam van het kruiskruid. Het Latijnse *Senecio* betekent immers 'grijsaard'. De associatie tussen Sint-Jan met baard en de *Senecio* lijkt ons niet geheel onwaarschijnlijk, hoewel we de voorkeur geven aan de eerste hypothese. Het trefwoord *sint-janskruid* treffen we aan in Noord-Brabant en Oost-Limburg, de *sint-jansbloemen* bestrijken een groter gebied en zitten in het Zuid-Brabantse gebied. In Hoeven is de naam *sint-janskruid* door talige invloed verbasterd tot *sint-janskruis*. Wellicht heeft hier de invloed van het standaardtalige *kruidkruid* gewerkt. Tal van andere planten lijken wel één of andere naam te dragen die betrekking heeft op Sint-Jan. De bespreking van al deze namen zou ons echter te ver leiden. Daarom hebben we gekozen om alleen de meest relevante sint-jansplanten in deze uiteenzetting op te nemen.

Aalbessen

Van de *sint-janskruiden* gaan we over naar de *sint-jansbessen*. Heel wat namen voor de aalbes blijken

te verwijzen naar Sint-Jan. De aalbes *Ribes rubrum* bestaat in twee varianten: de witte en de rode bes. Beide soorten bloeien in kleine trosjes en zijn eetbaar. Een legende vertelt dat deze bessen ontstaan zouden zijn uit Johannes' bloeddruppels toen die zich te ruste legde op de doornige takken in de woestijn (Van Eijk 1993: 71). Vandaar het Duitse *Johannisbeere*. Ook een aantal namen in het Nederlandse taalgebied dienen we tegen deze achtergrond te situeren. De naam *sint-jansbeer* zit voornamelijk in Centraal- en West-Limburg. Het

specifiekere *rode sint-jansbeer* vormt een gebiedje in Centraal- en ééntje in West-Limburg. De *rode (rood) sint-jans(en)bes(sen)* treffen we aan in het noorden van ons taalgebied, meer bepaald in de Gelders-Overrijsele en Twents-Graafschapse regio. Sint-Jan blijkt iets minder populair te zijn in de namen voor de witte aalbes. Logisch ook, want de legende veronderstelt dat de bessen juist hun rode kleur gekregen hebben door het bloed van Sint-Jan. Het heteroniem *sint-jansbeer* komt amper één keer voor in het Centraal-Limburgse en Oost-Noord-Brabantse gebied. De *(witte) sint-jansbessen* treffen we in hetzelfde gebied aan als voor de rode variant. Beide soorten kennen dus eenzelfde benaming, maar worden gespecificeerd waar dit nodig mocht blijken. De *witte sint-jansbeer* treffen we heel sporadisch aan in Limburg, Noord-Brabant en komt slechts éénmaal voor in Overijssel. Het lexeem *sint-jansbers* is wellicht een compromisvorm tussen het Nederlandse *-bes* en het Duitse *-beere*. Het zeldzame *sint-janswiemert(e)* en *sint-janswiemeren* in Nederlands-Limburg doen op het eerste zicht wat raar aan. In het WNT wordt *wiemer* verklaard als een gewestelijke benaming die verschillende soorten bessen aanduidt. De vorm zou door assimilatie ontstaan uit *wiember* wat op zijn beurt afgeleid is van het Duitse *Wienbeer*. Soms treft men ook de vorm *wiemert* aan, met paragogische t. Ook het unicum *sint-janskroeszel* behoeft enige uitleg. Het WNT verklaart *kroeszel* als een verwante vorm van *kroes* in *kroesbezie* (zie ook het Duitse *Kräuselbeere*). *Kroes* is dezelfde vorm als *kruis* maar dan zonder spontane palatalisatie en diftongering. In de oostelijke helft van Brabant en in Limburg gebruikt men het woord *sint-janskroeszel* ter aanduiding van de kruisbes. De gelijkenissen tussen de bessen onderling heeft wellicht geleid tot naamsverwarring. En die verwarring blijkt wel vaker op te duiken. De *sint-jan-composita* blijken ook bij andere bessensoorten voor te komen. Het grappige *sint-jansbezem* voor de blauwe bosbes vormt een mooi gebiedje in het Midden- en Oost-Noord-Brabantse gebied. Volksfantasie en volksetymologische invloed hebben het element *bez(i)e* vervormd tot *bezem*. *Sint-jansbessen* en *sint-jansberen* treffen we aan voor de zwarte bes, de rode en blauwe bosbes, de kruisbes en de jeneverbes. De vorm met *-beer* ligt meestal in Limburg, die met *-bes* treffen we meestal iets noordelijker aan.

1.1.2 ‘Sint-Jozef helder en klaar geeft ons zeker een goed jaar.’

Jozef, de timmerman, kennen we uit het Nieuwe Testament als de echtgenoot van Maria. Zijn feestdag vieren we op 19 maart. Hoewel de verering van Jozef vrij beperkt is gebleven, zijn er verscheidene planten naar hem vernoemd. Zo ook de witte lelie *Lilium candidum*, die hem gewijd is. Deze witte bloemen hangen in een trosje en zijn het zinnebeeld van zuiverheid. Vaak stelt men de Heilige Jozef voor met een leliestengel in de hand (Teirlinck 1980: 216). Namen zoals *sint-jozefsbloem* (Tessenderlo) en *sint-jozefslilie* (Halen, West-Vlaanderen) refereren aan dit gebruik.

De naam *sint-jozef(s)bloem(etje)* duidt naast de lelie, weliswaar zeer sporadisch, een aantal andere planten aan zoals de gekweekte en gulden sleutelbloem, de sering, de koekoeksbloem, de wilde narcis, de bosanemoon, de hondsdrif en het sneeuwkllokje. De naam *sint-jozeflelie* voor de gladiool treffen we aan in Diepenbeek. Al deze namen zijn vrij zeldzaam en zullen we hier niet verder bespreken. Vermoedelijk gaat het in deze gevallen om kalendermotivatie. Ietsje algemener is deze benaming voor de Clivia. Deze kamerplant heeft oranjerode bloemen en behoort tot de amaryllisachtigen. De naam *sint-jozefsbloem* (Centraal-Limburg) heeft de plant te danken aan haar bloei rond het naamfeest van Sint-Jozef. Ook de pinksterbloem kent deze volksnaam. Toch is niet geheel duidelijk waarom hier de figuur van Sint-Jozef vermeld wordt. De bloeitijd van de pinksterbloem valt in april-juni en dus net iets later dan het feest van Sint-Jozef.

Het bijzondere (*sint-)*jozefje voor het madeliefje (Peizegem, Wolvertem) zou ontstaan zijn door volksetymologie. Deze naam heeft in feite niets te maken met het madeliefje maar de vorm klinkt vertrouwd in de oren, en heeft daardoor het oorspronkelijke woord vervangen (Kruijssen, Swanenberg & de Pauw 2002: 129). Verder hebben we ook nog het verfranste *saint-jozefje* voor de avondkoekoeksbloem in Kortrijk. Ten slotte vermeldt Lievevrouw-Coopman de term *jozefsbloem* voor de gele morgenster. Ook Dodoens, de beroemde kruidkundige, geeft deze laatste naam op voor de *Tragopon pratensis*. De editie van 1554 van het *Cruijdeboeck* zegt hierover: “Bocxbaert heeft eenen ronden rechten knoopachtighen steel/ met lange ende smalle bladeren becleet/ den bladeren van Loock schier ghelijck. Op dopperste van den stelen wassen schoone ghefulde dobbele bloemen van coluere som persch met gout geele stipkens in dmiddel/ som geel.... Hier te lande Bocxbaert ende Josephs bloemen.” *Boksbaard* is een gewestelijke term voor de morgenster en vormt een letterlijke vertaling van de officiële naam *Tragopon pratensis* (Griekse tragos= bok, pogon=baard). De naam heeft betrekking op de haren van de stamper die net als een baard uit de bloembladen steken. De oorsprong van die andere volksnaam, *jozefsbloem* is onzeker. Kalendermotivatie lijkt hier uitgesloten aangezien de morgenster pas in mei haar diepgele bloemhoofdjes etaleert. De vorm *boksbaard* kan in dit geval verlossing brengen. Heiligen worden vaak voorgesteld met een lange, grijze baard, zo ook Sint-Jozef. Volksfantasie en volksdevotie zouden m.a.w. geleid hebben tot associatie met een bekende heilige. Mogelijk probeerde de dialectspreker net zoals bij het madeliefje het geval was, een vertrouwd beeld te scheppen.

1.1.3 ‘Sint-Antonius schoon en helder, vult vat en kelder’

Sint-Antonius-abt (niet te verwarren met Sint-Antonius van Padua) gaf zijn luxelevenswijze op om als kluizenaar te gaan leven in de Egyptische woestijn. Daar werd hij door de duivel aan talrijke beproevingen onderworpen. Al snel kreeg hij navolging waardoor uiteindelijk een kloosterorde van de antoniusbroeders werd opgericht. Sint-Antonius werd aangeroepen tegen een vreselijke ziekte, die ook wel heilig vuur of antoniusvuur genoemd werd. Het sint-antoniusvuur wordt in de Liber Magistri Avicenne als volgt beschreven: “Gutta rosaces, dats een ongemac dat men scelt de rose. &de men hevet oec met puustkinen int ansichte”. De attributen van Sint-Antonius-abt zijn een kruis in de vorm van een T, een varken (aangezien de antoniusbroeders hun varkens vrij mochten laten wroeten) en vlammen die verwijzen naar de helse ziekte waartegen hij beschermt (Van Eijk 1993:19). Hij werd ook aangeroepen bij de pest. Zijn feestdag valt op 17 januari.

Sint-Antoniusplanten

Hoewel in de PLAND maar bitter weinig voorbeelden van *sint-antoniusplanten* te vinden zijn, zijn die relatief talrijk in de ‘oude woordenboeken’. Met ‘sint-antoniusplanten’ worden alle planten bedoeld die in hun naamgeving verwijzen naar Sint-Antonius-abt. Volgens Paque duidt de naam *sint-antoniuslelie* in Molenbeek-Wersbeek het wilgenroosje aan. Het wilgenroosje is een soort basterdwederik die tot de teunisbloemfamilie behoort (zie ook bij *teunisbloem*). Ook bij Lievevrouw-Coopman en Vandenbussche is de *sint-antoniuslelie* een gewestelijke benaming voor het wilgenroosje.

Het *sint-antoniuskruid* vinden we bij Vandenbussche terug als een benaming voor het knopig helmkruid. Het is een weinig opvallende, onbehaarde plant die vooral op vochtige plaatsen groeit. Het helmkruid stond vroeger vooral bekend als een remedie tegen aambeien maar werd daarnaast ook voor allerlei gezwellen gebruikt. Zo lezen we in 1554 bij Dodoens: “In Duytsch wordet Beekscuym en Sinte Anthuenis cruyt ghenempt (...) Die bladeren/ stelen/ saet/ wortelen/ en sap van dat oprecht Helm cruyt verteeren ende doen verdwijnen alderleye gheswel/ en herde clieren/ als mense met eedick menghelt/ ende daer twee daghen lauwachtich op gheleyt (...) Die bladeren ghestooten/ zijn goet gheleyt op vervuyelde en voorts etende sweringhen ende tot den kanker met sout ghemenght en daer op gheleyt.” Vandaar dat het in de volksmond ook wel *sint-markoenskruid* en *sinternellebladeren* geheten wordt. Deze twee heiligen, Sint-Markoen en Sint-Renilde werden namelijk aangeroepen tegen kliergezwellen. Sint-Antonius, die

ook fungeerde als pestheilige, kan dus best met het geneeskrachtige *Scrophularia* in verband gebracht zijn.

De naam *sint-antoniusbloem* wordt door Paque geattesteerd te Vollezele en slaat volgens hem (en Vandenbussche) op de *Galanthus Nivalis*, beter bekend als het sneeuwkllokje. Waarom dit plantje naar de heilige Antonius vernoemd werd, is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk heeft de ietwat ongewone bloeitijd van het sneeuwkllokje er iets mee te maken. Het plantje laat immers al vanaf februari zijn witte klokjes zien, wat niet zo heel ver af ligt van de feestdag van Antonius (17 januari). Het feit dat er te Vollezele lange tijd een bekend bedevaartsoord van Sint-Antonius-abt was, kan meespelen (Van Osta 2004: 43).

De *sint-antoniusswortel* wordt te Neerpelt gebruikt ter aanduiding van de zurkel (Paque), een plant die volgens Vandenbussche hoofdzakelijk tegen zweren en uitslag werd aangewend. Vooral de wortel van de plant blijkt een belangrijke geneeskrachtige werking te bezitten. Dodoens vermeldt een aantal heilzame eigenschappen die doen denken aan het helmkruid. Zo schrijft hij: “Van desen wortelen vindt men oock ghescreven dat sy aen den hals ghedraghen/ die croppen ende clieren doen vergaen.” Zuring zou dus ook werkzaam zijn tegen de kliergezwollen. Bovendien vermeldt Van Osta dat er te Neerpelt een heuse Sint-Antonius-cultus bestaat. In Neerpelt-Herent viert men de Theunis-kermis. Er is dan een misviering met offergavenverkoop en een Antoniuskapel (Van Osta 2004: 42). In het Antwerpsch Idioticon spreekt men van *sint-teunisblaren* of *weversblaren*.

Een laatste antoniusplant is de knolboterbloem *Ranunculus bulbosus*. In het noorden van ons taalgebied wordt ze aangeduid met de term *sint-antoniusraapje*, in het Engels *St. Anthony's rape* en in het Frans *rave de Saint Antoine* geheten. Het determinatum *-raapje* verwijst uiteraard naar de verdikking aan de voet van de stengel. Met het determinans *sint-antoniuss-* worden opnieuw de geneeskrachtige eigenschappen van de boterbloem bedoeld. Het “Sint Antheunis Raepken” zou immers zeer krachtig zijn tegen klappooren d.i. ‘een zwelling in de lies of schaamstreek als gevolg van een geslachtsziekte’ (WNT), alsook tegen het beruchte sint-antoniussvuur.

De teunisbloem: bloem van Antonius?

De naam *teunisbloem* kan hier te lande slaan op de gewone teunisbloem *Oenothera biennis* of de veel zeldzamere kleine teunisbloem *Oenothera muricata*. Beide teunissoorten hebben gele bloemen die pas tegen de avond opengaan. Het teunisbloemengeslacht omvat heel wat verschillende soorten die meestal afkomstig zijn uit Noord-Amerika en pas later in Europa werden ingevoerd. Hoewel de naam *teunisbloem* enige verwantschap met de heilige Antonius veronderstelt, is dit slechts

gedeeltelijk waar (Van Osta 2004:50). Oorzaak van de associatie ligt volgens Van Osta niet in de geneeskundige krachten en de bloeitijd van de plant maar in de naamsverwarring die bijzonder vaak voorkomt in de plantkunde. Vroeger werd met de naam *Oenothera* de basterdwederik *Epilobium* bedoeld. Dit is een plantengeslacht uit de teunisbloemfamilie waarvan diverse soorten een aantal namen met Antonius dragen (zie ook *sint-antoniusslelie*). De benaming *Oenothera* is vervolgens in de plaats gekomen van de vroegere naam *Onagra*, waarmee het hele wederikgeslacht werd aangeduid. Toen de teunisbloem naar onze streken werd geïmporteerd kreeg ze aanvankelijk de naam *Onagra biennis* waarna deze gewijzigd werd in *Oenothera biennis*. Op die manier kreeg de bloem ook de volksnaam teunisbloem die vanouds met het geslacht *Onagra/Onoothera* geassocieerd werd. De teunisbloem zelf heeft dus in se niets te maken met Sint-Antonius. De vraag die zich bij dergelijke etymologische verklaring opdringt peilt naar de relatie tussen de verschillende volksnamen en de Latijnse naam. Het lijkt immers zeer onwaarschijnlijk dat het gewone volk op de hoogte was van deze Latijnse benamingen.

Het afrikaantje

Het gele of oranje afrikaantje, in Vlaanderen ook wel bekend als het *stinkertje*, behoort tot de composietenfamilie en werd vroeger aangeduid met de namen *tunisbloem* en *teunisbloem* (Van Osta 2004: 65). Deze benamingen zouden volgens sommigen teruggaan op de heilige Antonius. Bijgevolg zouden de onwelriekende afrikaantjes hem gewijd zijn. Toch is dit niet helemaal correct. Volgens Van Osta zou de naam *tunisbloem* de ‘vermeende’ herkomst van de plant herbergen. ‘Vermeend’ aangezien de *Tagetes* uit Mexico komen en dus niet uit Afrika.. Brok legt de oorsprong van dit misverstand bij de kruidkundige Dodoens die in zijn cruijdeboeck van 1554 het volgende opmerkt: “Dese bloemen wassen in Afrycken ende sijn van daeren in dit landt ghecomen/ naer dat die aldermachtichste ende alder vroomste Carolus Keyser die vijfste tlandt ende die stadt van Thunis ghewonnen heeft/ hier te lande worden sy in die hoven ghesayet” (Brok 1993: 105). Met het determinans *tunis-* wordt dus niet Teunis of Antonius bedoeld maar de Noord-Afrikaanse stad Tunis. De tijdelijke naam *teunisbloem* (soms ook *sint-teunisbloem*) geldt dan als een volksetymologische verbastering van de vorm *tunisbloem*. Beide vormen zijn echter als benaming voor het afrikaantje definitief verdwenen.

1.1.4 ‘Als Sint-Joris zijn baard schudt is het sneeuwen voorbij’

Over Sint-Georgius, in Nederland en België Sint-Joris geheten, is weinig bekend. Hij was, volgens de overlevering, een officier in het Romeinse leger en zou in het jaar 303/304 de marteldood

gestorven zijn. Aangezien er zo weinig over hem vaststaat, is deze figuur binnen de volkse mythe en folklore een geheel eigen leven gaan leiden. Draken, prinsessen en wrede folteringenvormen het uitgangspunt van deze schitterende wonderverhalen. Sint-Joris wordt vaak afgebeeld als ridder met een kruis op zijn geharnaste borst, een boek, een lans of een palm. Hij is de patroonheilige van ridders, soldaten, schutters en wapenmakers. Daarnaast is hij de beschermer van de herders en beschermt hij het vee tegen ziekten. Zijn naamfeest valt op 23 april.

De sering

Een aantal namen voor de sering verwijzen naar deze heilige figuur. Het heteroniem *sint-jorishloem* vormt een dicht groepje in West-Limburg. Het zeldzame *sint-jorishout(bloem)* zit ongeveer in hetzelfde gebied. Paque vermeldt dat deze geurige heester rond het feest van Sint-Joris bloeit en daarom naar hem vernoemd is. Andere *sint-jorishloemen* zijn de pinksterbloem, de margriet en de boerenjasmijn. Ook hier verwijst de naamgeving naar de bloeitijd van de plant. Het unicum *sint-joriskruid* bezigt men te Ulven (Noord-Brabant) voor het geneeskrachtige *Valeriana officinalis*. Dodoens zegt hierover in zijn *Cruijdeboeck* van 1554: “Hier te lande tamme oft groote Valeriane/ tot sommige plaetsen Sint Joris cruyt oft Speercruyt om dat die ierste bladeren ghelijck een yser van een speere seer naer ghefatsoeneert sijn. In Franchois Valeriane”. Inderdaad, dit van oudsher bekende geneeskruid heeft lancetvormige blaadjes die doen denken aan de ijzeren punt van een speer of lans. Vandaaruit zou de associatie met Sint-Joris, patroon van ridders en soldaten, ontstaan zijn. Die wordt immers vaak voorgesteld met een lans in de hand.

1.1.5 ‘Wat is het leven schone...onder de Sint-Pieterscrone’

Met ‘Sinte-Pieter’ herdenken we de apostel Petrus. Die zou in Antiochië de eerste kerk hebben gesticht. Zeven jaar later, in het jaar 42 werd hij bisschop van Rome. Zijn naamfeest op 22 november, gaat terug op de Romeinse Paternalia. De eerste christenen maakten van diezelfde dag gebruik om hun bisschop, toen Petrus, te vieren. Belangrijker in deze context is Sint-Petrus en Sint-Paulus dag. Hoewel beiden op een aparte dag herdacht worden, werden ze samengebracht op één dag, namelijk 29 juni. Op dat moment stierven ze beiden de marteldood, Petrus op het kruis, Paulus door het zwaard. Teirlinck somt in zijn *Plantenkultus* diverse kruiden, planten en bloemen op die aan deze heilige gewijd zijn. De belangrijkste ervan zullen we in wat volgt toelichten en verklaren.

De sleutelbloem

De *Primula* ofte sleutelbloem blijkt een bijzonder godvruchtig plantje te zijn. Binnen ons overzicht van religieuze plantnamen zal ze immers nog een paar keer opduiken. Het sleutelbloemengeslacht telt een aantal soorten waarvan er drie in ons land voorkomen. De gulden sleutelbloem (*Primula veris*) heeft diepgele, klokvormige bloempjes. De eironde bladen staan in een wortelrozet en hebben een gekartelde rand. De bloempjes van de *Primula elatior* of de slanke sleutelbloem zijn lichtgeel. De laatste inheemse soort, de stengelloze sleutelbloem (*Primula vulgaris*) komt in het wild weinig voor. Het element *sleutel-* refereert natuurlijk aan de plantvorm. De plant in zijn geheel lijkt inderdaad wel wat op een ouderwetse sleutel met baard en

schacht. Toeval of niet, ook Sinte-Pieter blijkt wat te hebben met sleutels. Als bezitter van de sleutels van de hemelpoort, wordt hij in de christelijke iconografie vaak afgebeeld met een sleutel. Verschillende legenden en sagen verklaren de oorsprong van de sleutelbloem. Een Vlaamse legende gaat als volgt. Toen de apostel Petrus aan het kruis hing, kwamen de engelen hem halen om hem naar de hemel te voeren. Toen ze vertrokken, gaven ze hem de sleutels van de hemel die hij op aarde liet vallen. Waar de sleutels terecht kwamen, groeide een nieuwe bloem: de sleutelbloem (De Cleene 1999: 997). Een andere, ietwat aangepaste versie van deze legende vertelt het volgende. Een kindje stierf en klopte aan bij de hemelpoort. Wanneer Sint-Pieter het afgestorven zieltje binnenliet, liet hij de sleutels op aarde vallen. De gouden sleutels kwamen terecht op een kerkhof en op de plek waar zij neerploften ontsproot een bloempje. Een weesje vond 's anderendaags de bloem met sleutelbos en verspreidde het nieuws. Daarop kwam het volk het devote plantje bewonderen en noemde het *hemelsleutelbloem* (Teirlinck 1980: 214). Dergelijke legenden liggen aan de oorsprong van volksnamen als *sleutelbloem*, *hemelsleutel*, *petersleutel* en *sint-pieterskruid*. Die laatste naam vinden we enkel terug in Willebroek en wordt ook vermeld in het woordenboek van Lievevrouw-Coopman. In het kruidenboek anno 1554 van Rembert Dodoens staat “van sluetelbloemen” het volgende te lezen: “Dat ierste gheslacht wordt gheheeten in Latijn nu ter tijt Herba S. Petri. In Hoochduytsch Himmelschlüssel/ S. Peters kraut/ geel

Schlüsselblumen ende wolriekende Schlüsselblumen/ in Neerduytsch S. Peeters cruyt ende welriekende Sluetelbloemen.”De benaming *sint-pieterskruid* blijkt dus al lange tijd gangbaar te zijn.

Het sleutelmotief vinden we ook terug in het trefwoord *petertunietje*, de vernederlandste vorm van het Boekselse *pittertönnieke*. Volgens Van Sleeuwen gaat het om compromisvorm van twee persoonsnamen: nl. Petrus en Antonius. De heilige Petrus had zijn sleutelbos op aarde verloren en het toeval wil dat juist Antonius wordt aangeropen wanneer voorwerpen zoek zijn. De Noord-Brabantse namen *theunisbloem*, *wilde antonikus* en *wild antonietje* werken in dit geval hypothese-bevestigend. Dergelijke vondst illustreert immers dat de associatie met Antonius niet zomaar uit de lucht gegrepen is. Toch zou dit benoemingsmotief geen primair, maar secundair motief zijn en pas later door volksfantasie ontstaan zijn. *Petunneke* (Oost- en Midden-Noord-Brabant) en verwante vormen, zo ook *petertunietje*, zouden in eerste instantie overgedragen zijn van de betonie of de tabaksplant op de sleutelbloem (Kruijzen, Swanenberg, de Pauw 2002:135). Wellicht was het woord *petunneke* voor de gewone dialectspreker niet langer herkenbaar met een uiteindelijke vormverandering tot gevolg. *Petunneke* werd dan het semantisch doorzichtige *petertunneke*.

Het sint-janskruid en de margriet

Ook het sint-janskruid blijkt merkwaardig genoeg naar deze heilige vernoemd te zijn. Dit kruid wordt ook wel hertshooi genoemd. De naam *sint-pieterstheekruid* (Gent, Denderwindeke e.o.) verwijst naar een typisch volksgebruik op Sint-Pieter-en-Paulusdag (29juni). De kinderen spanden op die dag een Sint-Pieterskroon over de straat en poetsten de schoenen van de voorbijgangers. In ruil hiervoor kregen zij een muntstuk. In de namiddag dronk men onder de kroon ‘pappenthe’ gemaakt van *sint-pieterskruid*, en melk met mastellen. Daarna werd er gedanst (De Cleene & Lejeune 1999: 985).

Ook de margriet kent een aantal benamingen met het element *sint-pieter*-. Het trefwoord *sint(e)-pieter(s)bloem* treffen we aan in het zuidwesten van Oost-Vlaanderen en heel sporadisch in West-Vlaanderen. Het meervoud *sint-pietersknoppen* geeft Paque op voor de plaatsen Eke en Nazareth. De reden om de margriet naar deze heilige te vernoemen is de bloei van de plant die ongeveer samenvalt met het feest van Sint-Pieter.

1.1.6 Sint-Cornelis en de pioen

De pioen is een struik met opvallende, donkerrode bloemen. Al sinds de middeleeuwen wordt de pioenroos in verband gebracht met de heilige Cornelis wiens feestdag we vieren op 16 september. Cornelis werd in 251 tot bisschop van Rome verkozen en zou later als paus regeren. Hij is, wegens zijn naam (Lat. cornu=hoorn), de patroon van het gehoornde vee, de veehouders en de huisdieren. In West-Brabant spreekt men dan ook niet van pioenen maar van *cornelisrozen*. De naam is verder bekend in Drente, Zuid-Holland, West-Noord-Brabant en Schouwen-Duiveland. Daarnaast wordt in datzelfde gebied de naam *kernillisrozen* of het verkorte *kenelis-* of *keniliszrozen* (Breda, Oosterhout) gebezigd. Op Goeree-Overflakkee bestaat de vorm *keliszrozen*, waarbij *Krelis* de plaatselijke variant is van Cornelis. Andere varianten zijn *cornelisbloem*, *cornelieroos*, *cornilleroos*, *cornilroos*, *sint-cornilleroos*, *sinter-keneliszroos*. Voor de naam *kermiszrozen* biedt Stroop twee mogelijke verklaringen. Een daarvan veronderstelt dat de bloeitijd van de pioen samenvalt met de plaatselijke kermis. In dat geval is er sprake van bloeitijdsaanwijzing. Een andere mogelijkheid is dat men binnen dit protestantse gebied de naam van een heilige wilde vermijden waardoor men, al dan niet bewust, ‘cornelis’ vervormd heeft tot ‘kermis’ (Stroop 1980: 75-76).

De vraag is nu waar die associatie met de heilige Cornelis vandaan komt. We kunnen alvast met zekerheid zeggen dat de bloeitijd in dit geval geen rol speelt. Het antwoord ligt in de vermeende geneeskrachtige werking die aan de pioen werd toegekend. Zo lezen we in de *Den herbarius in dyetsche* (1484) : “Pyonie of pionia (...)si heeft een verborghen macht. Teghen die vallende sieckte gehangen aen den hals verwaert se van de vallende sieckte als Galienus seet van eenen kinde aan velx hals was dees wortel gehangen ende ten viel nyet in dat evel, met ter stont als si van den hals ghenomen was, so vielt in die vallende sieckte”. Zo ook in de *Herbarijs*: “Nemt pyonie in den linter alse de bloemen uut comen. ende zietse in wine dits volmaectelege goede medicine iegen tgroet evel”. Van oudsher werd deze plant dus beschouwd als een middel tegen stuipen en vallende ziekte. In verband met deze werking droegen kinderen vaak preventief kettingen van pioenzaden. In Meerlo worden deze kralen gebruikt nadat ze in de kerk gewijd zijn op de feestdag van Sint-Cornelis (Brok 1993: 88-89). Logisch, want uitgerekend Cornelis blijkt de beschermheilige te zijn tegen stuipen.

De naam *cornelisroos* wordt in Oost-Noord-Brabant ook gebruikt voor de slaapbol *Papaver somniferum*. Deze papaversoort heeft wel wat weg van de pioenroos en kan op grond van deze oppervlakkige gelijkenis naamsverwarring veroorzaakt hebben.

1.1.7 'Is het graan in mei in de are, dan is het met Sint Japik gare'

Zowel het kruiskruid als de gewone salomonszegel dragen een aantal namen met *Jakob*. Welnu, de naam Jakob komt in de Bijbel wel vaker voor. Hij kan slaan op één van de aartsvaders, Jakob, zoon van Isaak en Rebekka. Maar ook twee apostelen worden zo genoemd: Jakob de Meerdere, met wie meestal Sint-Jakob bedoeld wordt en Jakob de Mindere. In wat volgt, willen we nagaan welke Jacob precies bedoeld wordt en waarom deze planten naar hem vernoemd zijn.

Jacobskruiskruid

Het kruiskruid is een zeer algemeen onkruid dat thuishoort op akkers en weiden. De bloemhoofdjes zijn meestal geel en de vruchten zijn zoals bij de meeste composieten donsachtig behaard. Het trefwoord *sint-jacobskruid* zit hoofdzakelijk in de provincie Noord-Brabant, maar komt ook voor, hoewel sporadisch, in Zuid-Brabant en Oost-Limburg. De verkorte vorm *jacobskruid* vinden we terug in Oost-Limburg en één enkele keer in Noord-Brabant. Al deze benamingen werden wellicht beïnvloed door de naam van een subsoort van het kruiskruid nl. het *Senecio jacobaea* of het jacobskruiskruid.

Bij het verklaren van de volksnamen van planten die naar heiligen vernoemd zijn, speelt, zoals we meermaals hebben aangetoond, de bloeitijd een cruciale rol. Wanneer de bloeiperiode en het naamfeest van een bepaalde heilige samenvallen, functioneert deze laatste vaak als tijdsindicator. Wat betreft het kruiskruid, lijkt de bloeitijd, die van juli tot augustus loopt, niet productief te zijn. Veeleer moeten we de verklaring zoeken in de officiële benaming die aan het klein kruiskruid toegekend is nl. *Senecio*. Het Latijnse 'senecio' betekent zoveel als grijsaard en zou verwijzen naar de vruchtpluisjes die volgens Paque lijken op 'het hoofd van een grijsaard'. Een volgende stap in het benoemingsproces was de associatie met een grijsaard uit de Bijbel, in dit geval de derde aartsvader Jacob. Vanuit de volksdevotie zijn dan benamingen ontstaan die refereren aan de apostel, Jakob de Meerdere. De naam (*sint-*)*jacobskruid* gaat binnen deze hypothese terug op de Latijnse naam (via het Oudfrans) en werd tijdens het ontleningsproces geherinterpreteerd en gewijd aan de heilige Jakob. Andere namen die via het Oudfranse *senecion* teruggaan op het Latijnse *senecio* zijn de verbasteringen *sensejuin* (Zeeland, Zeeuws-Vlaanderen),

sinkssoen (Denderstreek, Oost- en West-Vlaanderen) en *seunsoen* (zuidelijk Oost-Vlaanderen). Het type *sinkssoen* heeft dus niets te maken met Sinksen, de Zuid-Nederlandse benaming voor het Pinksterfeest, ook al zouden we dit op het eerste gezicht vermoeden. Wellicht heeft de naam *sinksenkruid* (Mere) zich hieruit ontwikkeld.

Jacobs ladder

De klokvormige bloempjes van de salomonszegel hangen in trosjes aan de meestal gebogen groeiende plant. De klokjes zijn wit en zitten met twee of drie aan elkaar. De naam *jacobs ladder*(tje) en variant *jacobsleier* zit in de provincies Noord-Brabant en Oost-Limburg en refereert aan de vorm van de plant. Het woord *leier* slaat volgens het WNT op ‘verschillende voorwerpen die dienen om een andere voorwerp in zijn beweging te geleiden’. Het is onzeker of het woord verwant is met het dialectische *leer* voor ladder. De opeenvolgende klokjesrijen maken dat de salomonszegel wel wat weg heeft van een ladder. Tot zover het element *-ladder*. De naam in zijn geheel verwijst naar een verhaal uit het Oude Testament. Jakob kreeg te Betel een visioen waarin hij een ladder zag die tot aan de hemel reikte en waarlangs engelen op en neer klommen.

De Standaardnederlandse naam *jacobs ladder* duidt ook een andere plant aan. De *jacobs ladder* is een vaste bloeier met grote blauwe en witte klokjesbloemen. De lancetvormige blaadjes staan in paren naast elkaar zoals de treden van een ladder. Vandaar ook de naam. Concluderend kunnen we zeggen dat de combinatie van volksgeloof en zintuiglijke waarneming dergelijke namen hebben voortgebracht.

1.2 Vrouwelijke heiligen

1.2.1 ‘Barbara help ons in de nood, schenk ons de zege en de vijand de dood.’

Het barbarakruid en kaasjeskruid

Het barbarakruid *Barbarea vulgaris* behoort tot de kruisbloemenfamilie en is geel van kleur. De plant is vernoemd naar de Heilige Barbara wier feestdag we vieren op 4 december. De legende

gaat als volgt: Barbara bekeerde zich tot het Christendom tegen de zin van haar heidense vader. Toen zij haar geloof niet wou afzweren, werd zij opgesloten en vervolgens door haar vader onthoofd. Die werd kort daarop doodgebliksemd. De gelijkkluidende Nederlandse – en volksnaam verwijst wellicht naar de geneeskrachtige eigenschappen van de plant. Vandenbussche, die verwijst naar Kuipers, geeft immers aan dat het *barbarakruid* voor allerlei verwondingen werd aangewend. Bij Dodoens lezen we: “Dit cruyt suyvert oock die vervuylde wonden ende sweeringhen/ ende neemt dat overtollich vleesch daer op gheleyt oft tsap daer af daer in ghedruypt”. Barbara is wegens haar opsluiting de patroonheilige van de gevangenen, de beiaardiers, de architecten enz. maar ook van de wapendragers en allen die met kruit en wapens werken. Die zouden immers meer dan anderen blootgesteld worden aan verwondingen. Ook in de Franse (*Herbe de Saint Barbe*) en Duitse naam (*Barbarakraut*) wordt verwezen naar deze heilige.

Het trefwoord en unicum *barbara* wordt in Hoogblokland (Zuid-Holland) aangetroffen voor het klein kaasjeskruid. Dit plantje bezit rozerode, paarsachtige en soms witte bloempjes. De plant heeft liggende stengels en komt hoofdzakelijk voor op zandgronden. Op het eerste gezicht hebben beide plantjes met soortgelijke naam bitter weinig met elkaar te maken. Verwarring op grond van uiterlijke gelijkenissen lijkt ons alvast weinig waarschijnlijk. Een andere mogelijkheid die Brok aangeeft, is naamsovereenkomst op grond van taalkundige gelijkenissen bijvoorbeeld door homonymie of klankverwantschap (Brok 1993: 18). Maar ook deze oplossing kan geen soelaas bieden. Belangrijk is dus om na te gaan hoe het *barbarakruid* in de volksmond wordt aangeduid op dezelfde plaats waar de naam *barbara* gebruikt wordt voor het klein kaasjeskruid. Helaas zijn onze bronnen (inclusief de PLAND) ontoereikend wat betreft de geografische verspreiding van dit trefwoord. Wellicht moeten we het antwoord zoeken in de volksgeneeskunde. Het kaasjeskruid werd vroeger aangewend voor de meest diverse verwondingen. Deze allesgenezer had een verzachtende en ontstekingswerende werking. Dodoens zegt hierover: “Maluwe gheneest die beten van den bien ende wespen/ ende treckt alle dorenen ende splinters uut/ daer op gheleyt ofte ghestreken”. Op grond van deze soortgelijke medicinale toepassing is een naamsoverdracht tussen het barbarakruid en het kaasjeskruid niet geheel ondenkbaar. Ook kan het kaasjeskruid simpelweg wegens zijn geneeskracht geassocieerd zijn met de heilige Barbara.

Het barbaratakje

In een aantal gezinnen bestaat verder nog de gewoonte om op het feest van de Heilige Barbara een *barbaratakje* in een vaasje te plaatsen in de hoop dat de knoppen rond Kerstmis zouden

opbloeien. Dit gebruik houdt opnieuw verband met legende van de Heilige Barbara. Toen zij op weg was naar de kerker raakte een tak vast in haar kleet. Ze nam de tak mee en plaatste die in een vaas met water. Toen de tak begon te bloeien, werd zij ter dood veroordeeld. Zij sprak daarop tot de tak en zei: “Jij was als dood en bent thans opengebloeid tot nieuw leven. Zo zal ik ook na mijn dood openbloeien tot nieuw en eeuwig leven.” Dit deel van de legende zou teruggaan op een ouder gebruik waarbij de takken een soort voorspelfunctie hadden. Toen op het einde van de herfst de koeien naar de stal werden gebracht, plaatste men de takken in water in de stal of woning. Uit het aantal knoppen die tot bloei kwamen, leidde men de vruchtbaarheid van het volgende jaar af. De *barbaratak* kan zowel een takje van de kerselaar of een forsythiatwijgje zijn (Lamberts 2001: 24).

1.2.2 ‘Is Sinte-Katrien in ’t wit gekleed, zeven weken sneeuw ons leed.’

Wanneer we het over Sinte-Katrien of Sinte-Katrijn hebben, bedoelen we natuurlijk de Heilige Catharina van Alexandrie. Zij leefde in de 4de eeuw en was koningsdochter. Wegens haar bekering tot het Christendom werd ze opgesloten, gefolterd en uiteindelijk vervolgd door keizer Maximus. Zij is noodhelper bij hoofdpijn, hersenziekten, gewrichtsziekten, ademnood en barenspijnen. Omdat ze tijdens een van haar foltering hieraan vastgebonden werd aan een wiel, vormt het wiel één van haar vaste attributen. Dit maakt haar ook de patrones van de wiel-en wagenmakers, de spinners, de pottenbakkers en allen die met rad of wiel werken (Van Eijk 1993: 74). Haar naamfeest valt op 25 november.

De chrysant en de aster

Voor de namen voor de chrysant *Chrysanthemum indicum* lijken geïnspireerd te zijn door *Sinte-Katrien*. De bloeitijd van deze composiet met kleine bloempjes valt rond het feest van de Heilige Katrien. Alweer is hier sprake van een temporele connotatie. De naam *catharinabloem* vormt een gebiedje in de Ripuarische streek. Het unicum *sint-catharinabloem* bevindt zich in Peizegem. De naam *katrienbloem* zit in het zuiden van Oost-Limburg en één enkele keer in Zuid-Brabant. Het type *sint-katrienbloem* vormt een groepje in het Oost-Limburgse gebied en zit voor een stukje in Centraal-Limburg. *Sint-katrijn(bloem)* ligt op de grens tussen Oost-en Centraal-Limburg. Andere namen voor de chrysant die naar deze heilige verwijzen zijn: de verkortingen *sint-katrijn* (Eigenbilzen) en *sint-katrien* (zuidelijk Centraal-Limburg). Ook de parse herfstaster hoort binnen deze motiefgroep thuis. De naam *sint-katrienbloem* vormt een aaneengesloten gebiedje in het

noorden van Limburg. De chrysanthe en de aster delen wel meer namen (zie ook hoofdstuk 2). Vermoedelijk hebben de gelijkenissen in bloeitijd en voorkomen hiervoor gezorgd. Het unicum *katrienewiel* (Jeuk) voor de echte koekoeksbloem verwijst wellicht naar de plantvorm. In Vlaanderen wordt de term *katrienewiel* gebruikt voor een soort ringvormige uitslag waartegen de Heilige Catharina wordt aangeropen. De bloemen van de koekoeksbloem lijken, met een beetje fantasie, sterk op deze schimmelinfectie. Vandaar ook de naam.

1.2.3 'Regent het op Sint-Margriet, dan hebben we zes weken een natte tied'

Margriet moet geëld hebben in de 4de eeuw. Zij werd door haar voedster bekeerd tot het Christendom, terwijl haar vader hogepriester van de heidenen was. Zij werd hierom in een kerker geworpen en onderging de vreselijkste kwellingen. Uiteindelijk werd ze onthoofd (Van Eijk 1993: 77) Haar feestdag valt op 20 juli. Zij is de patroonheilige van zwangere vrouwen, van boeren en studenten.

De margriet

De margrietbloem, die de naam ontving van deze martelares, speelt een belangrijke rol in de voorspellingen van kinderen en geliefden. Men trekt de witte lintbloempjes één voor één uit en kijkt welk antwoord er bij het laatste bloempje past (De Cleene 1999: 239-240). Ook kan men er de stand en het beroep van de toekomstige man uit afleiden. Werpt men het hartje in de lucht dan zeggen het aantal korreltjes dat je opvangt, hoeveel kinderen je krijgt. De naam margriet duidt naast de officiële margriet ook een heleboel andere planten aan. De naam *klein margrietje* benoemt naast het madeliefje ook de echte kamille (Vlaardingen, Ruinen). Beide bloempjes hebben wel wat weg van een klein uitgevallen margriet. De overeenkomstige gele buisbloempjes en witte lintbloempjes maken de gelijkenis treffend. Het trefwoord (*klein margriet(je)*) voor het madeliefje blijkt vrij algemeen verspreid te zijn in het Zuiden van ons taalgebied. We treffen het frequent aan in Oost- en West-Vlaanderen, Zuid-Brabant alsook in het centrale en zuidelijke deel van de Belgische provincie Limburg. In het noorden komt het zeer sporadisch voor in Zuid-Holland. De namen *dubbele* (Mariakerke) en *grote margriet* (zuidelijke helft Oost-Vlaanderen, Zuid-Brabant) voor de 'echte' margriet maken duidelijk om welke soort het gaat. Binnen de groep 'margrieten' brengt de dialectspreker eigen specificaties en indelingen aan die de functionaliteit moeten bevorderen. Andere namen die getuigen van dergelijke homonymievrees zijn: *gele (geel) magriet*, *witte margriet*, *stinkmargriet(je)*, *voorjaarsmargriet*, *lentemargriet* en *weimargriet*. De naam *margriet*

functioneert binnen deze composita niet langer als een specifieke categorie maar krijgt een vrij algemeen karakter en betekent zoveel als ‘opvallende bloem met witte lintbloempjes’. De geheel eigen logica en werking van de dialectische nomenclatuur laat m.a.w. toe om de samenhang en gelijkenissen tussen de planten onderling weer te geven.

1.3 Conclusie

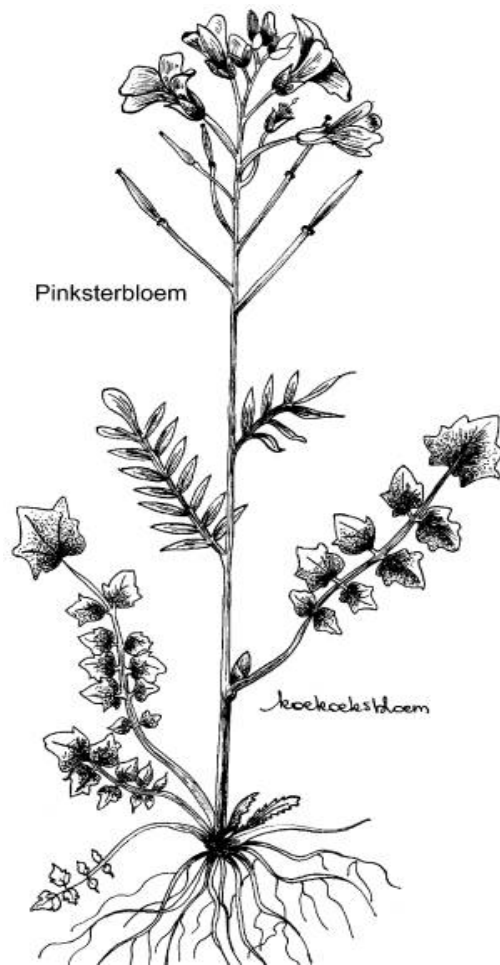
In dit hoofdstuk hebben we gezien dat er verschillende redenen bestaan om een plant naar een bepaalde heilige te vernoemen. We zetten ze hier nog even op een rijtje.

Een eerste mogelijkheid is dat de feestdag van de heilige ongeveer samenvalt met de bloeitijd van de plant. Denken we bijvoorbeeld aan de diverse *sint-janskruiden*. Een tweede, zeer frequent motief is dat de bewuste heilige de beschermheilige is tegen bepaalde ziekten. De planten en kruiden die men tegen dezelfde kwalen gebruikte, werden bijgevolg naar de beschermheilige vernoemd. In de volksgeneeskunde rekende men wel vaker op hulp van bovenaf om een mogelijke genezing te bewerkstelligen. Zo kreeg de pioenroos de naam *cornelisroos* naar het gebruik van deze plant tegen stuipen. Naast kalendermotivatie en geneeskunde blijken ook andere motieven mee te spelen. Zo worden heel wat planten vernoemd naar de feestelijkheden en volksgebruiken die samenhangen met de feestdag van een bepaalde patroonheilige. Zo verwijst de naam *sint-pieterstbeekkruid* naar de ‘pappenthee’ die gemaakt werd op Sint-Pieter-en-Sint-Paulusdag. Ook namen zoals het *barbaratakje* en de diverse *sint-janskruiden* kunnen we binnen deze motiefgroep onderbrengen. Een volgende benoemingsmotief kunnen we samenvatten onder de noemer volksetymologie. De *teunisbloem*, het *sint-jakobskruid*, het *jozefje* als benaming voor de *Bellis perennis*; al deze planten en kruiden blijken door volksfantasie en volksetymologische verbastering naar een bepaalde heilige vernoemd te zijn hoewel ze in se met deze heilige niets te maken hebben. Ten slotte zijn er nog die volksnamen die refereren aan de legendes en attributen waarmee bepaalde heiligen geassocieerd worden. Zo herbergt de sleutelbloem het sleutelmotief dat in de talloze legendes rond Sinte-Pieter voorkomt. De lelie is een vast attribuut van Sint-Jozef en werd daarom naar hem vernoemd. Het speerkruid tenslotte werd door het volk met Sint-Joris en zijn attribuut, de lans, in verband gebracht. Het grote aantal binnen deze categorie illustreert dat het volk wel degelijk wist hoe deze heiligen in de christelijke iconografie werden voorgesteld, wanneer hun feestdag viel en welke functie ze hadden in de volksgeneeskunde. Al deze kennis weerspiegelde zich dan ook in de naamgeving.

Thema 2: Kerkelijke feestdagen

Kalendermotivatie in bloemnamen

Pinksteren

Met Pinksteren, met Pinksteren
is er geen boom meer kaal.
Van top tot teen staan ze in 't groen,
de bomen allemaal.
De beuk, de berk, de eik in 't bos,
de iepen in de stad,
de wilgen langs de waterkant:
alles zit dik in 't blad.

Met Pinksteren, met Pinksteren
hoor je van nest tot nest,
met uithalen en trillertjes,
een schitterend orkest.
De vogelmoeder tsjilpt maar wat,
de vogelvader fluit
en in dat huisje vol muziek
komen de eitjes uit.

Met Pinksteren, met Pinksteren
als alles openbreekt,
is ieder kind een **pinksterbloem**,
die blij zijn hoofd opsteekt.
En al die kindren bij elkaar
maken één groot boeket.
Het allerkleinste hummeltje
wordt middenin gezet.
De andren dansen er omheen,
ze dansen hand in hand.
't Is Pinksteren, zingt iedereen,
de zomer is in 't land.

M. Bouhuys

2.0 Inleiding

Inderdaad, tijdens Pinksteren laten heel wat bloemen hun kleurige kopjes zien. Maar over welke *pinksterbloem* gaat dit versje nu?

In dit deeltje behandelen we de verschillende plantnamen die verband houden met het verloop van het liturgische jaar. Pinksteren, Pasen maar ook Kerstmis en de Vasten blijken bijzonder goed vertegenwoordigd te zijn binnen de florawoordenschat. Eerst geven we een bondige beschrijving van de herkomst en het tijdstip van de kerkelijke feesten. Daarna wijden we een korte bespreking aan de diverse benamingen die hiermee samenhangen.

De reden waarom een bloem of plant naar een bepaalde feestdag is vernoemd, heeft meestal te maken met de bloeitijd. Wanneer die samenvalt met één of ander christelijk feest

wordt dat vaak vastgelegd in de volkse benamingen van de plant. Niet alle namen zijn vanzelfsprekend op die manier te verklaren. Sommige volksnamen zijn duidelijk geïnspireerd door de volksgebruiken rond een bepaalde feestdag. Denken we maar aan het palmtakje of de kerstbomen en kerststerren. In wat volgt, zetten we de voornaamste benoemingsmotieven op een rijtje en trachten we bepaalde patronen en strategieën binnen de categorie van de kerkelijke feestdagen te onderkennen. Verder hebben we speciaal aandacht voor die volksnamen die meer dan één plant aanduiden. Een fenomeen dat, zoals verder zal blijken, wel vaker voorkomt in de volksnaamgeving.

2.1 Kerstmis

Vooraleer we overgaan tot de plantwoordenschat, even een kort woordje over de betekenis en de herkomst van Kerstmis. De oorsprong van de datum van Kerstmis is zeer moeilijk te achterhalen. Wel weten we dat het feest al in 336 in Rome op 25 december werd gevierd. Aan de basis ervan ligt de symboliek van het licht en de zon. Kerstmis betekent eigenlijk 'Christus-mis'. Op die dag wordt de geboorte van de verlosser, Jezus Christus, gevierd (Lamberts 2001: 30).

Zoals we verderop nog zullen aantonen, zijn de benamingen die refereren aan Kerstmis heel wat minder frequent dan die namen die verwijzen naar Pasen of Pinksteren. Deze heteroniemenarmoede is vrij eenvoudig te verklaren: in de wintermaanden is immers maar weinig te merken van onze inheemse flora. De bloemen, planten en bomen die onder dit kopje worden behandeld, moeten we dan ook vaak plaatsen binnen de typische volksgebruiken die plaatsvinden rond Kerstmis. Heel wat van die Christelijke rituelen en gebruiken vinden hun oorsprong in de voorchristelijke tijd.

2.1.1 De kerstboom

We kunnen ons vandaag Kerstmis moeilijk voorstellen zonder de traditionele kerstboom. Het gebruik van de versierde kerstboom dateert van 1600 en ontstond in de Elzas en het Zwarte Woud. Al snel verspreidde de traditie zich binnen de protestantse gezinnen zodanig dat men het protestantisme vaak aanduidde als 'dennenboomreligie'. Eind 19^e eeuw begon de kerstboom zijn uiteindelijke opmars binnen de huiskamers van de katholieke, Duitse gezinnen. Bij ons werd het gebruik, door de Duitsers meegebracht, pas ingevoerd na de Eerste Wereldoorlog.

Deze kerstboomtraditie moeten we situeren tegen de achtergrond van de aloude bomenverering in de voorchristelijke tijden. Niet alleen de eikenboom, maar ook dennen en

sparren komen voor in heel wat Germaanse legenden en sagen (De Cleene & Lejeune 1999: 273). Later werden deze gebruiken gekerstend en aangepast aan het Christendom. De driehoekige vorm van de spar zou de Heilige Drievuldigheid symboliseren: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De immergroene boom wordt bovendien in vele culturen gezien als de woonplaats van de Goden en als teken van leven en vruchtbaarheid (Lamberts 2001: 43).

Oh dennenboom, oh dennenboom...

Verschillende benamingen voor de spar en de den, twee naaldbomen, verwijzen naar deze traditie. Het lexem *kerstboom*, ter aanduiding van de dennenboom vormt een gebiedje in de streek van Cuyk. Ook de spar wordt met dit woord aangeduid. De heteroniemen liggen sterk verspreid binnen het Limburgse, Midden-Noord-Brabantse en het Zuid-Brabantse gebied. Daarnaast vinden we het zeer sporadisch terug in Oost-Vlaanderen. Het primaire complex *kersteden* treffen we voor beide bomen aan in Centraal-Limburg. Blijkbaar delen beide planten deze namen op grond van hun overeenkomstige gebruikswaarde. Het komt wel vaker voor dat planten met gemeenschappelijke eigenschappen of toepassingen dezelfde naam toebedeeld krijgen. Denken we maar aan de naamsoverdracht tussen het kaasjeskruid en de sleutelbloem op basis van hun overeenkomstige geneeskrachtige werking (Kruijzen, Swanenberg & de Pauw 2002: 134). De naam *kattenkous* voor het sleutelbloempje in West-Vlaanderen zou teruggaan op *kattenkaas*, een apotheeknaam voor de Malva of het kaasjeskruid.

2.1.2 De kerstroos, kerstster en hulst

Kerstroos

De kerstroos of *Helleborus niger* is een boterbloemachtige sierplant die in de tuin thuishoort. De roodachtige of witte bloemen bloeien rond Kerstmis. Deze plant zou Jezus' geboorte symboliseren: "hij is de bloem ontsproten aan de roe van Jesse" (Lamberts 2001: 49). *Jesse* is de oude spelling van Davids' vader Isaï en 'roe' is een verouderd woord voor tak of twijgje. De naamgeving heeft dus een dubbele functie: zowel de bloeitijd als de symboolfunctie van de plant komen erin tot uiting.

De Standaardnederlandse benaming *kerstroos* is vrij algemeen en komt voor in het volledige Nederlandse taalgebied. De benaming *kersster* duikt heel sporadisch op in Groningen en Noord-Brabant. Verwarring tussen de kerstster *Euphorbia pulcherrima* en de eigenlijke kerstroos doet zich wel vaker voor. Uit eigen ervaring weten we dat in Geraardsbergen de naam *kerstroos* gebruikt wordt voor de kersster ofte ster van Bethlehem. Wellicht zitten de gedeelde bloeiperiode, evenals de overeenkomstige giftige eigenschappen hier voor iets tussen. Naast *kerstmisbloem* en *kerstroos* geeft Vandenbussche de naam *kerstlelie* op. In *den Herbarius in Duyetsche* spreekt men van *heilig kerstkruid* en wordt meteen aangegeven waarom de kerstroos zo heet: “Swert niescruyt of des heylichs kerstcruyt, want het op de kerstnacht bloyt”. Of de kerstroos exact op kerstnacht bloeit, is twijfelachtig. Wel weten we dat ze ongeveer rond Kerstmis opduikt. Het determinans *heilig-* wijst mogelijk op de geneeskrachtige werking van de kerstroos. Die werd zowat tegen alle mogelijke ziektes benut: van tandpijn tot schurft en melaatsheid. Het kruid werd echter hoofdzakelijk geprezen wegens zijn laxerende eigenschappen. Hierdoor zou immers de zwarte gal uit het lichaam verdreven worden. De zwarte gal dat één van de vier lichaamssappen (humores) vormt naast bloed, slijm en gele gal, zou krankzinnigheid en melancholie veroorzaken. Vandaar dat de laxerende kerstroos vaak werd aangeraden bij ‘depressieve’ klachten en andere geestesziekten. De vrij doorzichtige unica *kerstbloem* en *kersdagroos* ten slotte bevinden zich respectievelijk in Dadizele en Egem en behoeven geen verdere uitleg.

Ster van Bethlehem

Een ander populair gebruik tijdens de kerstperiode is het geven van de *kerstster*. Menige kersttafel wordt opgevrolijkt met deze rode of witte bloemen die afkomstig zijn uit Centraal-Amerika. De ‘bloemen’ zijn eigenlijk geen echte bloemen maar schutbladeren die verkleuren na langdurige blootstelling aan het zonlicht. Een Mexicaanse legende verklaart de associatie van deze plant met het Kerstfeest. Het verhaal gaat als volgt: In Mexico was het de gewoonte om met Kerstmis geschenken bij de kribbe te leggen. Een arme jongen durfde niet naar binnen te gaan omdat hij niets kon geven. Hij knielde dan maar neer in de sneeuw en begon te bidden. Wanneer hij terug opstond, groeide er op die plaats een mooie rode bloem die hij dan als geschenk naar de kribbe bracht (Lamberts 2001: 48-49).

Binnen de PLAND zijn maar weinig gegevens beschikbaar voor de dialectwoordenschat voor deze plant. Wellicht werd ze maar weinig bevraagd in de verschillende enquêtes. De Standaardnederlandse naam *ster(retje) van Bethlehem* vinden we hoofdzakelijk terug in Noord-

Brabant en Oost-Limburg. Het trefwoord *kerstster* treffen we enkel aan in Rothem (Limburg). Beide dialectnamen verwijzen naar de stervorm van de schutbladeren.

Hulst

De hulst *Ilex aquifolium* is een wintergroene loofboom voorzien van lederachtige, stekelige bladeren. De rode, giftige besjes worden vaak gebruikt als kerstdecoratie of ter versiering van de adventskrans. De Advent geldt als voorbereidingstijd op Kerstmis. Het is dikwijls de gewoonte om tijdens de Advent een krans te maken, er wat hulst op te steken en er vier kaarsen op te plaatsen. De vier kaarsen symboliseren de vier zondagen voor Kerstmis. De groene takken van de krans doen de mensen verlangen naar de zon en warmte na de koude winterdagen. Ze staan symbool voor de hoop en het leven die ons geschonken zullen worden door de menswording van Gods' zoon (Lamberts 2001: 21). De hulsttraditie dateert wellicht uit de Oudheid. Tijdens de Saturnalia (17-19 december, later uitgebreid naar 24 december) was het de gewoonte om hulst te sturen naar vrienden, de Romeinse variant van de hedendaagse kerstkaart dus.

Ook hier vinden we verschillende composita die refereren aan het Kerstfeest. De naam *kersthulst* wordt gebruikt in Noord-Brabant. Andere, weliswaar minder frequente benamingen zijn: *kerstmishulst*, *kerstblootje*, *kerstkraal* en *rode kersthulst*. Deze laatste twee wijzen wellicht op de rode, ronde bessen van de hulst. Heel wat minder doorzichtig is het unicum *kerstblootje* (Urk). Wellicht moeten we deze naam begrijpen vanuit de andere plantnamen met *bloot* of *naakt*. Vooral het sneeuwkllokje kent dit soort benamingen: *blootkontje*, *nakende aars*, *naakte man*, *nakend wijf*. Brok associeert deze namen met de vroege bloeitijd en de sneeuw. Het naakte plantje temidden van een sneeuw wit winterlandschap wekte de fantasie en genade van het volk en heeft tot zulke namen geleid (Brok 1993: 21). Ook de naam *kerstblootje* kunnen we binnen deze context interpreteren. De immergroene bladeren van de hulst creëerden mogelijk een zelfde effect.

Andere kerstplanten

Het unicum *kerstgroen* vinden we in Zonhoven terug voor de maretak. Deze in bomen woekerende plant wordt in de kerstperiode vaak gebruikt ter versiering. De naam *kerstgroen* slaat uiteraard op de immergroene, lepelvormige bladeren.

De naam *kerstsneeuw* treffen we in Noord-Holland aan voor de sneeuwbes. De *Symphoricarpus albus* is in wintertijd te herkennen aan de witte parelvormige vruchtjes die deze struik verfraaien. Het

feit dat deze witte vruchten meer opvallen dan de bloempjes die pas in juni bloeien heeft geleid tot benamingen die hoofdzakelijk een aantal kenmerken van de besjes in de verf zet. Zo ook bijvoorbeeld de vorm *kerstsneeuw*.

Naast de eigenlijke kerstroos *Helleborus Niger* wordt ook de flamingoplant met het type *kerstroos* aangeduid. De flamingoplant valt op door het hartvormige, bloedrode schutblad. Zij wordt als kamerplant gehouden en behoort tot de aronskelkfamilie. De naam *kerstroos* wordt gebruikt in Noord-Brabant, Zuid-Brabant, het Brabants-Limburgse gebied alsook in Centraal-Limburg. Behalve de rode kleur dan, blijken de kerstroos en de flamingoplant maar weinig met elkaar gemeen te hebben. Vermoedelijk werd enkel op grond van de kleurovereenkomst de naam *kerstroos* van de ene plant op de andere overgedragen.

2.2 Vasten en Lichtmis

Op 2 februari, veertig dagen voor Pasen, vieren we Lichtmis. De oorsprong van dit feest bevindt zich in het oude Israël. Daar mochten vrouwen tot veertig dagen na de bevalling niet in de tempel komen. Op de veertigste dag moesten ze ter zuivering een duif en een lam offeren. Maria deed dit ook na de geboorte van Jezus en dat wordt herdacht op Lichtmis.

De Vasten of de veertigdagentijd is, zoals de naam aangeeft, een periode van vasten, boete en gebed. De Vastentijd wordt ingezet met Aswoensdag en eindigt bij de avondmis van Witte Donderdag. De avond voor de veertigdagentijd kennen we beter als vastenavond of carnaval. Dit vrolijke verkleedfeest vindt zijn oorsprong in het Romeinse narrenfeest dat plaatsvond op 17 februari. De braspartijen die gepaard gaan met carnaval zouden teruggaan op de Germaanse offerfeesten bij het begin van de lente. De term *vastenavond* betekent volgens het WNT 'de vooravond van de vasten, de dag van vreugde en ontspanning voor de grote vasten, voor Aswoensdag'.

2.2.1 Benamingen voor de *Galanthus nivalis*

Beide feestdagen hebben blijkbaar hun sporen nagelaten binnen de dialectwoordenschat. Verschillende benamingen voor het sneeuwkllokje *Galanthus nivalis* herbergen deze feestelijke tijdsaanduidingen.

De naam *lichtmisbloem(etje)* zit hier en daar in Oost-Vlaanderen, Zuid-Brabant en het Kempense. Een legende verhaalt dat het sneeuwkllokje steeds zijn bloemen opent op Lichtmis. Daarom zou dit lieve plantje aan Maria gewijd zijn (Teirlinck 1980: 177). De etymologische uitleg is verder voor de hand liggend en behoeft weinig uitleg.

Het lexem *vastenavondzotje (vastelavondzot)* zit in de West-Vlaamse Polders, het Meetjesland, de Denderstreek en Noord-West-Brabant. *Vastenavondzot (vastelavondzot)* vinden we terug in de streek van Gent en Zottegem alsook zeer sporadisch in het Brabantse. Zeldzamer zijn de benamingen *vastenavondzottinnetje* (Brecht en Nispen) en *vastenavondzotje* (Echt). De naam *vastenavondbloem(etje)* komt hoofdzakelijk voor in Zuid-Brabant en loopt door tot in het zuiden van Oost-Vlaanderen en het Kempense. Het type *vastenavondgek (vastenavondgek(je), vastenavondgekken, vastelavondgek(je))* komt voor in Noord-Brabant. De verkorte vorm *vastenbloemetje* wordt enkel gebruikt in Poperinge (West-Vlaanderen). De lexicale variant *vastelavond* zou volgens sommige informanten een oudere vorm zijn (WBD III, 3.2: 277).

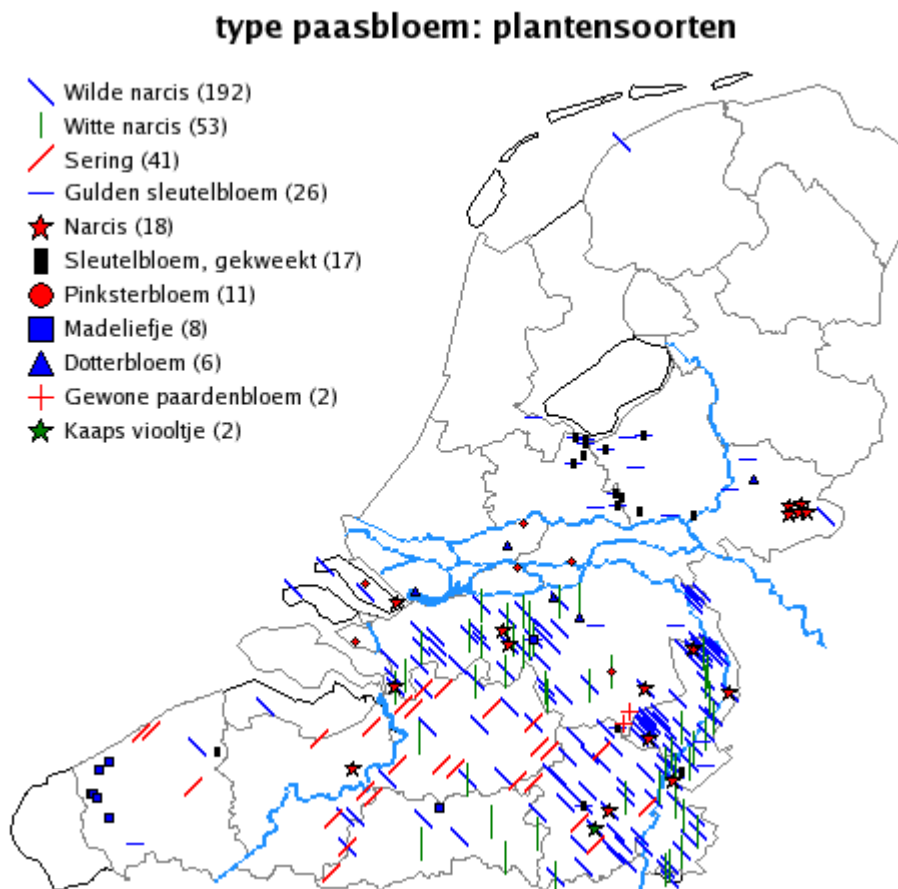
Al deze benamingen zijn in eerste instantie makkelijk te verklaren: de ‘vastenavondzot’ of ‘-gek’ is diegene die vermomd en verkleed deelneemt aan carnaval (WNT). Het woord werd daarna overgedragen op het sneeuwkllokje op basis van de overeenkomst in bloeitijd. De hierboven besproken dialectwoorden verwijzen dus in eerste instantie naar de vroege bloeitijd. Toch lijkt er meer aan de hand. De namen *vastenavondzotje* en *vastenavondgastje* klinken namelijk bijzonder grappig in de oren. Het schattige sneeuwkllokje dat al in februari zijn witte bloempjes laat zien, wekte bij het volk vermoedelijk heel wat positieve gevoelens op. Dit resulteerde in een heleboel koos- en spotnaampjes die tegelijkertijd de bloeitijd aanduiden. Ook uit het unicum *vastenavondzotje* spreekt ongetwijfeld de sympathie en affectie die men voor dit lieve bloempje voelde. De namen *februarigekje* en *maarts gekje* behoren eveneens tot deze affectief-gekleurde benamingen.

2.3 Pasen

Op Pasen herdenken we in eerste instantie de verrijzenis van Jezus Christus. Deze kerkelijke gebeurtenis gaat terug op het Joodse Pesachfeest. De regeling van de paasdatum gaat als volgt: Pasen wordt gevierd op de eerste zondag na de eerste volle maan van de lente (Lamberts 2001: 105). In de praktijk betekent dit dat de paasdatum kan wisselen over een periode van vijf weken, van 22 maart tot 25 april. De datum van Pasen en van alle feesten die hiervan afhankelijk zijn valt dus elk jaar anders.

2.3.1 Over paasbloemen en paasklokken

Narcis

De bekendste der *paasbloemen* is uiteraard de narcis. Net als de PLAND maken we een onderscheid tussen de wilde narcis, de witte narcis en de algemene benaming voor het geslacht *Narcissus*. De wilde narcis ofte *Narcissus pseudonarcissus* wordt ook wel gele narcis genoemd. De bloemdekslippen van deze *paasbloem* zijn geel, de bijkroon is diepgeel en trompetvormig. De volksbenamingen met het element *paas-* geven in dit geval de bloeitijd van de plant weer. Beide varianten bloeien vanaf maart (tot mei) in talloze tuinen en parken.

Het heteroniem *paas-bloem* vinden we terug in het Brabantse, Limburgse en Zeeuwse dialectgebied alsook in de provincie Groningen. De oudere vormvariant *paaskenbloem* vormt een gebiedje in het Noord-Drentse en Groningse gebied. Het trefwoord *paaslelie* treffen we aan in Zeeland, Oost-en West-Vlaanderen en vormt een aaneengesloten gebiedje in de Oost-Noord-Brabantse dialectstreek. Beide woorden zijn primaire complexen. De determinata *-bloem* en *-lelie* duiden binnen deze complexen de soort of categorie van de plant aan. *Bloem* en *lelie* zijn m.a.w. generieke namen. Voor het woorddeel *-bloem* is dit vrij duidelijk. Denken we maar aan de namen *paardenbloem*, *boterbloem* en *zonnenbloem*, waarbij het 2^e lid *-bloem* van origine een metoniem is (pars pro toto). Het determinatum *-lelie* heeft wat meer uitleg. De betekenis van *lelie* is in deze samenstelling uitgebreid tot 'kelkvormige bloem' (Swanenberg 2004: 32) Het woord duidt dus geen bepaalde soort lelie aan maar een bloemensoort en contrasteert als primair complexe naam met andere klokvormige bloemen.

De term *gele paasbloem*, die verwijst naar de kleur van de wilde narcis, vormt geen echt gebiedje. Het heteroniem ligt verspreid over de verschillende dialectregio's: Zuid-Brabant, Oost-Limburg, Friesland, Groningen en Noord-West-Brabant. Het type *paasklok* vinden we hoofdzakelijk terug in Centraal –en West-Limburg. Hier blijkt niet enkel de bloeitijd maar ook de vorm van de plant een belangrijk motief te zijn. In dit geval wijst de naam op de klokjesvorm van de bloem. Ook de *paasslentels* (*paasslenterkes*) die Paque vermeldt, bevatten dit gedeelde benoemingsmotief.

De witte narcis ofte *Narcissus poeticus* heeft witte dekslippen en de bijkroon is geel met rood. De termen *paasklok*, *paasbloem* en *paaslelie* worden ook voor deze narcisvariant gebruikt. De vorm *witte-paasbloem* zit in Noord-West-Brabant, Zuid-Brabant en Oost-Limburg. Het segment *wit-* refereert natuurlijk aan de witte kleur van deze gekweekte narcissoort in tegenstelling tot de gele kleur van de wilde variant. Beide worden dus *paasbloemen* genoemd maar worden aangeduid met een verschillend kleuredeterminans. Dit toont nogmaals de geheel eigen systematiek van de volksnaamgeving van planten.

Paaspijp en *paaszot* zijn benamingen voor de narcis in het algemeen. *Paaspijp* vormt een hecht gebiedje in het noorden van het Limburgse gebied. Het determinatum *-pijp* verwijst vermoedelijk naar de vorm van de bijkroon. Het unicum *paaszot* vinden we terug op Schouwen Duiveland (Zeeland) en werd wellicht beïnvloed door de *vastenavondzotjes* in de aangrenzende regio's.

Andere paasbloemen

De benaming *paasbloem* en varianten duiden naast de narcis ook nog andere bloemen aan. Zo vinden we het heteroniem *paasbloem* terug voor de dotterbloem, de paardenbloem, de sleutelbloem, de hyacint, de keizerskroon, het madeliefje, de pinksterbloem en de sering. Het verkleinwoord *paasbloemetje* wordt gebruikt voor de blauwe druifjes, de gekweekte en gulden sleutelbloem, het madeliefje, de margriet, het lelietje-van-dalen en de pinksterbloem. In wat volgt, gaan we na waarom al deze uiterlijk toch sterk verschillende planten precies die naam delen.

Het lelietje-van-dalen is een welbekend plantje met klokvormige, hangende bloempjes in een trosje. Deze geurige bloempjes worden in de volksmond ook wel *meiklokjes* ofte muguêt genoemd. In de volksnamen *paasklokje* (Aarschot, Waasmunster en Vechmaal), *paaslelietje* (Rollegem-Kapelle) en *paasbloemetje* (Werken) is de bloeitijd vastgelegd. Het meiklokje bloeit, zoals de naam aangeeft, in de maanden april en mei. Opvallend is dat we hier steeds te maken hebben met een verkleinwoord. Het onschuldig ogende lelietje-van-dalen wordt immers met sympathie en affectie bekeken. Die positieve gevoelens uiten zich bijgevolg in de naamgeving (zie ook *vastenavondzotje*). Ook het dubbele diminutief *klein-paasbloemetje* (Stekene) duidt op de grote emotionele betrokkenheid van de dialectspreker tot dit plantje. De vormen *paaslelie*, *-paaslelietje* die we beide in West-Vlaanderen terugvinden, vormen binnen deze visie een opposerend paar. De term *paaslelie* duidt de grote, ietwat lompere narcis aan, het *paaslelietje* slaat op het kleine, welriekende lelietje-van-dalen. Brok gaf al aan dat we binnen de volksnaamgeving een geheel eigen structuur kunnen herkennen (Brok 1993: 30). Om homonymie te vermijden voegt men in dit geval een gevoelsgeladen diminutiefsuffix toe. Zowel de overeenkomsten (bloeitijd rond Pasen), als de verschillen (klein-groot) komen via deze benoemingsstrategie aan de oppervlakte.

Ook het madeliefje, *Bellis perennis* kent heel wat benamingen die refereren aan Pasen: *paasbloem(etje)*, *paasjebloem(etje)*, *paasgebloem(etje)*. Al deze volksnamen vinden we frequent terug in Frans-Vlaanderen, de Westhoek en de West-Vlaamse Polders. Het type *paasbloemetje* treffen we

niet alleen in Vlaanderen aan maar vormt ook een klein gebiedje in Centraal-Limburg en Noordwest-Brabant. Ook het Franse *pâquerette* gaat terug op ‘Pasen’.

In de samenstellingen met *paas-* kan er sprake zijn van de zogenaamde kalendermotivatie: wilde planten worden dan vernoemd naar de bloeitijd of de periode waarin ze het frequentst voorkomen (Kruijsen, Swanenberg & de Pauw 2002: 126). De *Bellis perennis*, die we het hele jaar door aantreffen, kent haar hoofdbloei in april-juni. Het is dus best mogelijk dat de volksnamen met *paas-* geïnspireerd zijn vanuit de bloeiperiode van de plant. Meer nog, het madeliefje zou oorspronkelijk de lente aankondigen. Bij de Germanen was het bloempje immers gewijd aan Ostara, de godin van de lente. De bloemen werden binnen deze traditie gebruikt ter versiering van de Ostarabeker. Aan deze godin werd bovendien een belangrijk feest gewijd dat wij vandaag nog steeds kennen in zijn gekerstende vorm: nl. het paasfeest. De namen *Ostern* en *Easter* voor Pasen verwijzen nog steeds naar de aloude Germaanse oorsprong van het tijdstip van ons Christelijke paasfeest (De Cleene & Lejeune 1999). Dit brengt ons bij een nieuwe hypothese: misschien refereert de term *paasbloempje* niet zozeer naar de bloeitijd maar naar de rol die het plantje speelde binnen het Germaanse godendom. Met de intrede van het Christelijke geloof heeft een overgang plaatsgevonden van het heidense lentefeest, gewijd aan Ostara, naar het paasfeest, ter ere van Christus’ verrijzenis. Mogelijk moeten we de betekenisassociatie tussen het madeliefje en Pasen binnen deze context zoeken.

Het type *paasbloem(etje)* voor de gekweekte sleutelbloem treffen we aan op de Veluwe, alsook verspreid in het Limburgse gebied. De oudere variant *paaskebloem* bevindt zich in de provincie Friesland. De gulden sleutelbloem kent ongeveer dezelfde benamingen en moeten we binnen eenzelfde, weliswaar groter gebied situeren. *Paas-* en *pasenbloemetje* treffen we volgens het WVD aan in het centrale deel van Frans-Vlaanderen, alsook sporadisch in de streek Ieper-Poperinge. Al deze benamingen verwijzen opnieuw naar de bloeiperiode. In het geval van de sleutelbloem valt deze in april-mei. Andere benamingen die het element *paas-* bevatten zijn *paasboortje* (Delden; Overijssel), *paasslentel(tje)* (zuidelijk West-Vlaanderen) en *paasroosje* (Zuid-Holland). Naast de bloeitijd blijkt ook de bloemvorm een belangrijke inspiratiebron te zijn. De determinata *-boortje* en *-sleuteltje* weerspiegelen metaforisch de karakteristieke vorm van de bloempjes. Het segment *-roosje* is net zoals het hierboven besproken *lelie* een generieke naam. Het woordtype *roos* krijgt in de verbinding *paasroosje* de betekenis ‘mooie, opvallende bloem’. Zoals ook het geval is bij de *klaproos* (Swanenberg 2004: 23).

De andere *paasbloem*-benamingen hebben, zoals verwacht, te maken met de bloeitijd van de verschillende bloemen en struiken. Zo bloeien de blauwe druifjes, de hyacint, de sering en de keizerskroon tijdens de maanden april en mei. De dotterbloem en het chinees klokje laten hun gele pracht al vanaf maart zien. De pinksterbloem, die verderop wordt behandeld, bloeit van april tot juni. Overeenkomst in bloeitijd leidt m.a.w. tot soort-, geslachts-, en familieoverlapping (Hadderingh 1991: 53). De sering die hoofdzakelijk in het Antwerpse en Kempense gebied voorkomt maar ook in Limburg, Oost-en West-Vlaanderen zit, overlapt bijvoorbeeld met de wilde narcis en de witte narcis. De lekennaam dekt in dit geval twee botanische soorten die in twee verschillende families van een bepaalde orde thuishoren, ook wel familieoverlapping genoemd (Hadderingh 1991: 56). Wat betreft de narcissoorten is er sprake van soortoverlapping. Zo behoort de sering tot de olijffamilie *Oleaceae* terwijl de narcissen moeten ondergebracht worden binnen de narcisfamilie *Amaryllidaceae*. De wilde en witte narcis zijn dan op hun beurt twee narcissoorten die deel uitmaken van het plantengeslacht *Narcissus*.

Concluderend kunnen we zeggen dat Pasen een heel lange periode dekt. De populariteit van de *paas*-benamingen is wellicht te wijten aan de betekenis en belangrijkheid van het paasfeest in de loop van het liturgische jaar.

2.3.2 Andere benamingen met *paas*-

De namen *paas(ke)noot*, *paas(ke)notenboom* treffen we aan in de Noorddrentse en Groningse dialectstreek voor de okkernoot. De bloeitijd van deze boom valt in mei en dus iets later dan het feest van Pasen. Waarom in de naamgeving verwezen wordt naar het paasfeest is onzeker.

De heteroniemen *palmpaasje*, *paasgroen*, *palmpasenstruik* en *palmpaastakjes* worden in het Gelderse-Overrijsselse gebied gebruikt voor de *Buxus sempervirens*. Al deze namen verwijzen naar een volksgebruik dat plaatsvindt op Palmzondag. Vooral in het Noorden van Nederland is de gewoonte blijven bestaan van de palmpaas. Dit is een met groene takken en met snoepgoed versierde stok die door de kinderen wordt megedragen in de palmpaasomgangingen. Lamberts geeft aan dat

het zou gaan om een gekerstende vorm van de herleving van de natuur (Lamberts 2001: 97). Wellicht werden voor deze palmpaasstok de takken van het welbekende palmboompje gebruikt. Deze takken speelden bovendien de hoofdrol tijdens een ander belangrijk volksgebeuren nl. de palmprocessie. Vanaf de middeleeuwen was het de gewoonte om in elke stad, met alle parochies samen, een processie te houden. Men kwam dan samen in een kerkje buiten de stad, waar de groene palmtakken gezegend werden. In processie trok men daarna naar de stadspoort en vervolgens naar de hoofdkerk. Daar werd het lijdensverhaal gezongen en de eucharistie gevierd (Lamberts 2001: 96). De benaming *paasgroen* verwijst naar de immergroene takken van het palmboompje, vandaar ook het Latijnse *sempervirens*. Het unicum *paaspalm* (Noordwijk aan Zee) is een spelform, en vormt een speelse omkering van het woord *palmpaas*.

De naam *paaskaars* refereert hoofdzakelijk aan de plantvorm en wordt zowel voor de stalkaars, de koningskaars en de aar van de grote lisdodde gebruikt. De stalkaars en de koningskaars behoren beide tot de helmkruidfamilie en worden gekenmerkt door hun lange, statige vorm. De bloeiende stam van deze planten lijkt dan ook bijzonder sterk op een paaskaars. Ook de zwartbruine, langwerpige aar van de lisdodde kunnen we op een zelfde wijze associëren met de paaskaars. Wel moeten we hier opmerken dat de benaming paaskaars geen temporele connotatie bevat. De bloeitijden van deze planten vallen immers na Pasen.

De benamingen *paasjeskaars* en *paaskaarsje(s)* voor de blauwe druifjes treffen we aan in Diepenbeek (Zuid-Limburg). Volgens Vandenbussche staan de stengels van deze planten kaarsrecht en bloeien ze rond Pasen.

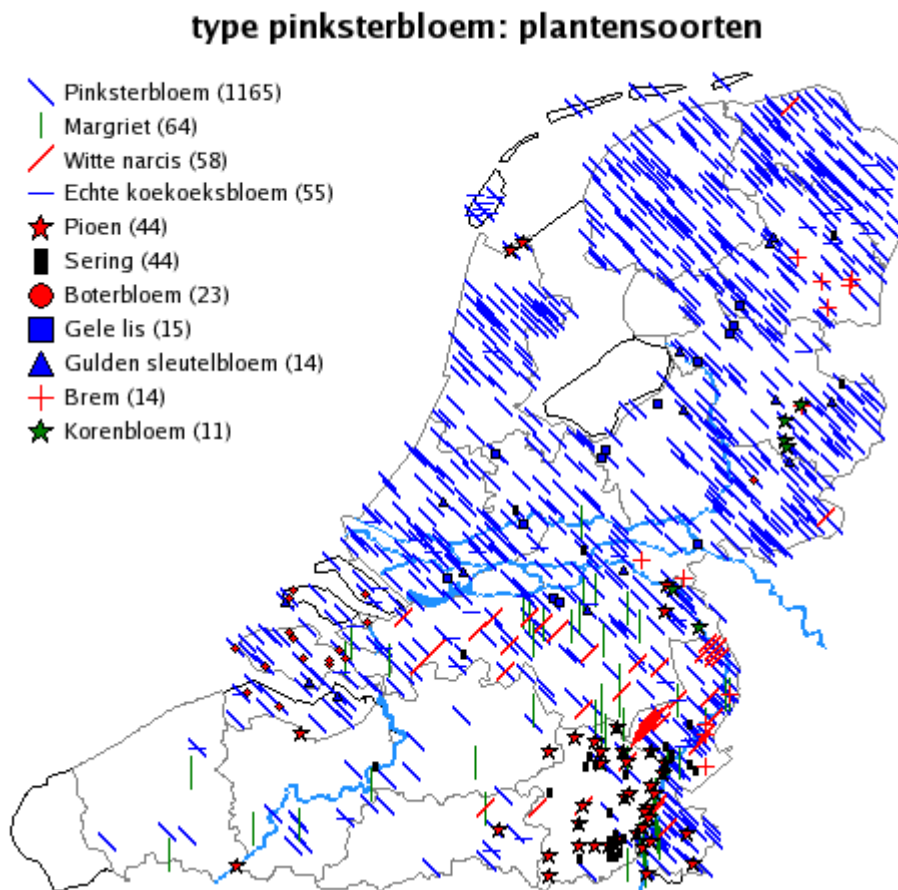
Het unicum *paasbelletje* (Sint-Kwintens-Lennik) voor de *Galanthus nivalis* of het sneeuwkllokje combineert 2 benoemingsmotieven. Het determinatum *-belletje* slaat op de neerhangende, witte bloempjes aan het einde van de stengels. Ook de naam *paasklokje* dienen we binnen diezelfde context te interpreteren. Het woorddeel *paas-* duidt de bloeitijd van deze plant aan (februari-april).

2.4 Pinksteren

Pinksteren vindt plaats op de vijftigste dag na Pasen. ‘Christenen vieren dan dat de verrezen Heer, die nu aan de rechterhand van de Vader vertoeft, de beloofde Geest over zijn leerlingen heeft uitgestort’ (Lamberts 2001: 143). Ook dit feest kent een voorganger binnen de Joodse religie. Vijftig dagen na Pasen vierde men het wekenfeest of *Sjavoeot*, als dankfeest voor de tarweoogst. Omdat dit feest – als men de

eerste en laatste dag meetelt – op de vijftigste dag viel, werd dit in het Grieks ook wel Pentekostè genoemd. Het woord Pinksteren is hiervan afgeleid (Lamberts 2001: 144).

Een kijkje binnen de PLAND doet ons vermoeden dat de naam *pinksterbloem* gebruikt wordt voor de meest uiteenlopende planten. Hoewel uiterlijke gelijkenissen vaak identieke benamingen veroorzaken moeten we hier vooral denken aan de overeenkomst in bloeitijd.

2.4.1. Van pinksterbloemen

De echte pinksterbloem en de boterbloem

De enige echte *pinksterbloem* is natuurlijk de *Cardamine pratensis*. De bloemen van de pinksterbloem zijn wit, roze of violet en groeien in trosjes. Eind april zien sommige weilanden violet van de pinksterbloemen. Hoewel Pinksteren meestal later valt, wordt in de naamgeving wellicht verwezen naar de bloeitijd. De Standaardnederlandse vorm *pinksterbloem* vormt een aangesloten gebied dat reikt van Limburg tot Gelderland. In de Zuidelijke Nederlanden gebruikt men de

naam *sinksenbloem*. Het gewestelijke *-sinksen* bezigt men vrij algemeen in het Zuiden ter aanduiding van het Pinksterfeest. Het woord is ontleend aan een mengvorm tussen het Latijnse *cinquagesima* en het Oudfranse *cinquesme*.

Ook de namen voor de overbekende boterbloem kunnen verwijzen naar het feest van Pinksteren of Sinksen. In het Zeeuwse gebied wordt de naam *pinksterbloem* gebruikt, alsook *Sinksen-* en *pinksterkruid*. In West-Vlaanderen treffen we nabij de grens met Frans-Vlaanderen de volksnaam *sinksenbloem* aan. De boterbloem komt vrij algemeen voor in Nederland en België en bloeit vanaf april tot oktober. De opvallende gele kleur bepaalt in het voorjaar het karakter van onze weiden. Hoewel de boterbloem *Ranunculus acris* dus niet enkel tijdens de pinkstermaanden bloeit, werd zij alsnog vernoemd naar deze feestdag. Wellicht moeten we kijken naar de hoofdbloei van de plant, zoals dit ook het geval was bij het madeliefje. Het unicum *gele pinksterbloem* bevindt zich in Herentals (Antwerpen).

Andere pinksterbloemen

Andere *pinksterbloemen* zijn de reeds eerder besproken witte narcis, de gele lis, de margriet, de echte koekoeksbloem, de pioen, de sering, de gulden sleutelbloem, de brem en de korenbloem. Eén voor één zullen we deze planten nader toelichten alsook de verspreiding van de heteroniemen nagaan.

De gulden sleutelbloem die we ook al bij de *paas*-benamingen behandelden wordt *pinksterbloem* genoemd in een groot deel van de Noordelijke Nederlanden, alsook in het Zuid-Nederlandse Sluiskil en Zaffelare.

De brem behoort tot de vlinderbloemigen en heeft heldergele bloemen. Je vindt ze vanaf mei (tot juli) vooral terug op wegbermen en bosranden. Het lexeem *pinksterbloem* strekt zich uit van Noord-Limburg tot Midden-Drente.

De echte koekoeksbloem bloeit vanaf mei. Karakteristiek voor deze plant zijn de vierspletige roze kroonbladen van de bloemen. De naam *pinksterbloem* vormt enkele gebiedjes in het Noord-Brabantse en Noord-Limburgse gebied, alsook in het Noorddrents-Groningse gebied, het eiland Texel en volgens het WVD Oostkamp, Aalst en Nieuwvliet. Het lexeem *rode-pinksterbloem* vinden we heel sporadisch in Friesland en Drente. De toevoeging *rode* kan een belangrijk betekenisonderscheidend element zijn binnen de grote groep *pinksterbloem*-benamingen.

Het zijn vooral de bloemen van de gele lis die de show stelen. De kenmerkende ovale vorm van de kroonblaadjes valt immers sterk op tussen het ranke riet van vijver en sloot. De

plant duikt op, hoe kan het ook anders, vanaf mei. De benaming *pinksterbloem* voor de gele lis zit in Utrecht, Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant.

Ook de korenbloem wordt wel eens *pinksterbloem* genoemd. Zo vormt dit heteroniem een gebiedje in het Twens-Graafschapse gebied. Deze composiet bloeit vanaf juni en gedijt vooral in korenvelden en langs wegen. De opvallende, blauwe bloemen geven bovendien een vrolijk accent aan bermen en weiden. Helaas wordt als gevolg van de intensieve onkruidbestrijding ook deze plant steeds zeldzamer.

De bloeitijd van de margriet *Leucanthemum vulgare* valt eveneens in mei. De *pinksterbloem*-benamingen liggen in een gebiedje dat zich uitstrekt van Oost-Limburg tot Oost-Noord-Brabant. De pioen *Paeonia officinalis* is een kruidachtige plant met rode of witte bloemen. De bloeiperiode valt in de maanden mei en juni. Ook hier refereert men in de dialectische naamgeving aan het Pinksterfeest. De naam *sinksenroos* beslaat een groot deel van de provincie West-Vlaanderen en vormt een heel klein gebiedje in het Brabants-Limburgse overgangsgebied. Dat de naam vooral ingeburgerd is aan de kust is te wijten aan een bepaald gebruik dat men er tijdens ‘Sinksen’ op nahield. Zo vermeldt een document uit 1840: “dat men te Nieuwpoort bloemblaadjes van de Schinksenroos door de gaten van de gewelven der kerken liet nedervallen over 't volk, ter gedachtenisse van de vurige tongen die op dien dag over de apostelen daalden” (Van Driessen 2000). *Sinksenbloem* treffen we aan in geheel Vlaanderen en Zuid-Brabant. *Pinksterbloem* zelf zit hoofdzakelijk in Centraal-en West-Limburg. Zeldzamer zijn de volksnamen *pinksterpol* (zuidelijk Friesland) en *pinksterlelie* (Sint-Anthonis). Deze laatste wordt bovendien ook gebruikt voor de witte narcis en de pinksterbloem zelf (Noord-Oost-Brabant). Het determinatum *-lelie* in de naam *pinksterlelie* kunnen we in het geval van de pioen moeilijk interpreteren in de betekenis ‘klokvormige bloem’. Wellicht fungeert ‘lelie’ hier eerder als een algemene naam. Een andere mogelijke oplossing moeten we zoeken binnen een eventuele naamsoverdracht tussen de witte narcis en de pioen op basis van de gedeeltelijk overlappende bloeitijd.

De sering is vooral bekend om zijn welriekende paarse en witte bloemtrossen. Vanaf mei kan je hun bloemenpracht aanschouwen in siertuinen en parken. Volksnamen voor de sering die het element *pinkster-* in hun naam hebben zijn: *pinksterbloem* (Limburg), *pinksterboom* (Ameland) en *pinksternagel* (Friesland). Het determinatum *-nagel* verwijst naar de vorm van de bloempjes. Deze zijn kruisvormig en lijken heel sterk op de kruidnagel.

De witte of wilde narcis die we al onder 2.3.1 uitvoerig besproken hebben, blijkt dus ook vernoemd te zijn naar een andere feestdag dan Pasen. In Limburg en Noord-Brabant treffen we de *pinksterbloem* aan, *pinksterlelie* in Oost-Noord-Brabant. *Sinksenbloem* zit in de Kempen en het

unicum *pinksterbrood* treffen we aan in het plaatsje Lutterade. Andere unica zijn *weidepinksterbloem* (Tripscompagnie) en *witte pinksternarcis* (Winterswijk). De narcis bloeit van maart tot mei.

Samenvattend: Ook hier kunnen we spreken van ‘overlapping’. De sering overlapt met de pinksterbloem en de pioen, de pioen met de margriet en de witte narcis, maar ook de witte narcis met de pinksterbloem en de margriet. We kunnen dus zeggen dat benamingen met *pinkster-* of *sinksen-* bijzonder vaak voorkomen. Volgens Brok is de reden hiervoor simpel: ‘*zeker driekwart van de Nederlandse flora staat tegelijkertijd in bloei en wel juist in de maand juni, juist de maand waarin het Pinksterfeest valt*’ (Brok 1993: 39). Inderdaad, de hoofdbrok van de hierboven aangehaalde flora bloeit vanaf mei. Of het nu om de pioen, de sering of de korenbloem gaat; alle delen ze dezelfde naam binnen de dialectische nomenclatuur.

2.5 Allerheiligen en Allerzielen

Op 1 en 2 november vieren we respectievelijk Allerheiligen en Allerzielen. Tijdens deze kille herfstdagen trekken massaal veel mensen naar het kerkhof om er een bezoekje te brengen aan hun overleden dierbaren. Beide feesten kennen hun eigen voorgeschiedenis. Aan de basis van Allerheiligen ligt de aloude verering van de martelaren in het Oosten. Heel wat later, gedurende de 8^e eeuw is in Ierland en Engeland een eigen Allerheiligenfeest ontstaan. Dit feest vormde de Christelijke variant van het Keltische *Sambain*, bij de Christenen ook wel *All Hallows Eve* genoemd. Het feest van Allerzielen werd pas in de 13^e eeuw ingevoerd. Op deze dag herdenkt de Westerse Kerk al haar gestorven gelovigen. Deze traditie stamt wellicht van de heidense volkeren die op bepaalde dagen hun doden herdachten. De Christenen hebben vervolgens deze gewoonte overgenomen en gekerstend (Lamberts 2001: 168)

De naam *allerheiligenbloem* voor de kerkhofchrysanthe komt voor in Limburg en Oost-Noord-Brabant. Deze najaarsbloeiër heeft een bolvormige bloeiwijze met dicht opeenstaande, losjes liggende lintbloemen. Op 1 november plaatst men kerkhofchrysanten op en rond de graven. Bovendien symboliseren zij het ‘eeuwige leven’, het leven na de dood (De Cleene 1999: 239). Ook het unicum *allerzielenbloem* (Stein) refereert aan dit gebruik. Sporadisch worden ook de aster (noordelijk West-Limburg) en de zulte (Oost-Noord-Brabant) met deze naam aangeduid. Beide planten behoren tot de composietenfamilie en lijken

bijzonder sterk op de margriet en de chrysant. De bloeitijd valt in juli-oktober. Naamsverwarring op grond van uiterlijke gelijkenissen lijkt ons niet onwaarschijnlijk. Het feit dat de benaming aster ook gebruikt wordt ter aanduiding van de chrysant, vormt een bijkomend argument.

2.6 Conclusie

In dit hoofdstukje bleek de ‘kalendermotivatie’ een opvallend productief benoemingsprocédé te zijn. De meeste van deze volksnamen verwijzen inderdaad naar de bloeitijd van de plant. Dit verklaart meteen ook de grote homonymie die er bestaat binnen deze categorie. Vooral de *pinkster-* en *paasbloemen* slaan ons veelvuldig om de oren. Beide namen duiden een heleboel bloemen aan die, botanisch gezien, tot heel verschillende families, geslachten of soorten behoren. Die ‘overlapping’ blijkt wel vaker voor te komen en vormt één van de belangrijkste discrepanties tussen de volkse en botanische nomenclatuur. De geheel eigen wetten en regels van het dialectische naamgevingssysteem zorgt er immers voor dat de meest uiteenlopende flora vaak met dezelfde benaming worden aangeduid. Binnen de categorie ‘religieuze feestdagen’ gebeurt dit vooral op grond van de overeenkomstige bloeiperiode.

Toch laat dit overzicht zien dat er heel wat uitzonderingen bestaan op die regel. Bepaalde namen hangen ook samen met de volksgebruiken die deze feestelijkheden kenmerken. Wanneer planten of bloemen voor een bepaalde rite worden gebruikt, weerspiegelt dit zich in de dialectwoordenschat. Dit gaat van de wijding van de *palmtak* tot de versiering van de *palmpaas* en de *kerstboom*. Logisch, aangezien meestal die planten werden aangewend die op dat moment voorhanden waren. Recapitulerend kunnen we dus stellen dat volksdevotie en volksgeloof naast bloeitijd een belangrijke bron van lexicale variatie zijn.

Thema 3: Jezus en Maria

Volkswetenschap en legendevorming

Mariabloempje

Er bloeit een prachtvol bloemetje,
dat groeit op groene ouwen,
van binnen en buiten fijntjes,
heel lieflijk te aanschouwen
dra bont, dra rood, dra wit als sneeuw
de herfst z'n laatste vreugdekreet

De kinderen klein zien zijn tooi
ze klappen de handen blij
en roepen: lentebloem zo mooi
O maagdenlief, uit gevelei
ze winden het in elke krans
ze stappen erop in hun dans
het zoete madeliefje....

Ernst Moritz Arndt (1769-1860)

3.0 Inleiding

Naast volksgeloof en volkshumor blijkt ook de volkswetenschap een belangrijke verklarende factor te zijn binnen onze uiteenzetting. Om de eigenaardigheden der natuur te verklaren beriep het volk zich op de pseudo-wetenschappelijke kennis die er voorhanden was. Hiertoe behoorden o.a. populaire legendes en volksverhalen waardoor men een beter inzicht verkreeg in de wereld van fauna en flora. Bepaalde bloemen en kruiden werden dan ook tot een mythische of goddelijke oorsprong herleid. Het is tegen deze achtergrond dat we de talloze maria- en jezusbenamingen moeten situeren.

In het thema 'Jezus en Maria' verklaren we die volksnamen waarin verwezen wordt naar Onze-Lieve-Vrouw of Onze-Lieve-Heer. In een eerste deeltje belichten we die planten en kruiden die om een of andere reden met Onze-Lieve-Vrouw verband houden. Daarna komen alle

jezusplanten aan de beurt. In een laatste stukje lichten we kort een aantal plantnamen toe die een goddelijke of bijbelse oorsprong hebben.

Uiteraard gaan niet alle volksnamen terug op folklore of legende. Ook emotionaliteit en de attitude van de dialectspreker tot een bepaalde plant kan aanleiding zijn tot een aparte naamgeving. Daarnaast spelen ook voor de hand liggende motieven zoals bloeitijdaanduiding en kleur een rol. Opvallend is dat heel wat religieuze volksbenamingen berusten op een kerstening van planten die in de voorchristelijke tijden een magische functie hadden. Het christendom heeft deze planten omstrengeld en binnen de eigen godsdienst geïncorporeerd.

3.1 Mariaplanten en –kruiden

3.1.1 In de kleerkast van Maria...

Over hemdjies en rokjes

Vooral Maria's klederdracht blijkt de verbeeldingskracht van het volk te hebben geprikkeld. Verschillende volksnamen voor de haagwinde *Convolvulus sepium* (zie ook thema 4) nemen de helderwitte bloempjes als uitgangspunt en vergelijken die met het hemdje van de maagd Maria of de heer Jezus. De stralend witte kleur werd op die manier in verband gebracht met de zuiverheid en de reinheid van deze religieuze figuren. Het type *onze-lieve-vrouw(e)-hemd(je)* wordt algemeen gebruikt in West-Vlaanderen en zit zelfs tot in Frans-Vlaanderen. In Lissewege gebruikt men deze naam ook voor de akkerwinde *Convolvulus arvensis* die bijzonder sterk op de haagwinde lijkt. De variant *lieve-vrouwhemdje* treffen we aan in Antwerpen, waar ook de naam *lieve-vrouwebloem* wordt gebezigd. De Franse naam voor de haagwinde luidt *manchettes de la vierge*. In Poperinge heeft men het niet over hemdjies, maar over rokjes. De naam *onze-vrouwe-rokje* geeft bovendien beter de bloemvorm weer. De typische trechtervorm van deze devote klimmer komt ook tot uiting in de volgende namen: *onze-vrouwe-binde* (Leffinge), *onze-lieve-vrouwe-glaasje* (Waasmunster) en de *mariakelk* (Brielen). Het trefwoord *onze-lieve-vrouwe-glaasje* gaat bovendien terug op een Vlaams natuurverklarend volkssprookje:

Daar was een keer een voerman. Zijn wagen die zwaar met wijn geladen was, zat diep in het slijk aan eenen slechten eerdeweg versteld, en nutteloos zweepte hij zijne peerden om uit den modderpoel te geraken. Alle moeite was verloren: voerman en peerden zweetten onder den last en de wagen bleef even diep verzonken. Maar Onze Lieve Vrouwe kwam daar van passe voorbij gegaan, en den nood van den armen voerman ziende, had zij er pijn mede en zij sprak tot hem: "Ik ben moede en afgemat van gaan, en ik lijde van den dorst, geef mij wat wijn te drinken en terstond zo maak ik uwen wagen los."

“Zeer geern, Lieve Vrouw,” antwoordde de voerman, “maar ‘k en hebbe geen glas om er den wijn in te doen.” Onze vrouwe en gaf daarop geen antwoord, zij keerde heur om, en trok uit de hage een wit met rood gestreept bloemeken af, dat nog al een glazeken geleek, gaf het aan de voerman en zei:

“Schenk mij uwen wijn daarin.” De blijde man goot het witte bloemeken boordeke vol en gaf het met eerbied aan O.L. Vrouwe.

“God zegene u,” zeide hij, “lieve vrouwe.” En O.L. Vrouwe ledigde het blommeke, en op den zelfsten oogenblik stond de wagen vrij en de voerman reisde voort. ’t Is sedert dien, dat men dat bloemeken O.L. Vrouweglazeken heet. (Schrijnen, 1933 (2^e deel): 351)

Het determinatum *-binde* is volgens het WNT een synoniem van *-winde* en slaat m.a.w. op de slingerende en klimmende groeiwijze van de haagwinde. De stap van de ene religieuze figuur naar de andere is relatief klein. Daarom is het niet zo verwonderlijk dat de haagwinde ook een aantal benamingen draagt die verwijzen naar Onze-Lieve-Heer. In de namen *lieve-beerhemd* (oostelijk Overijssel), *onze-lieve-berehemdje* (West-Vlaanderen) en *onze-beertjeshemdje* wordt niet langer Onze-Lieve-Vrouw maar Onze-Lieve-Heer voor het voetlicht gebracht. Ook Lievrouw-Coopman vermeldt voor haagwinde de vorm *jezusje-in-zijn-hemd*. Verwisseling tussen deze twee komt volgens Brok wel vaker voor. Hij geeft onder meer het voorbeeld van het lieveheersbeestje. Dit populaire, zwartgespikkelde kevertje wordt in de volksmond ook wel *lievrouwbeestje* genoemd (Brok 1993: 50). Meer nog, Mooijman onderscheidt naast de Jezus -en Mariabenamingen een derde groep, nl. de benamingen die een verwijzing bevatten naar God de Vader. De positieve emoties die men voor dit godsvruchtige beestje koesterde, vertaalden zich in de naamgeving waardoor men het vernoemde naar de hoogste, hemelse machten (Mooijman 1987: 23). Dergelijke hypothese zouden we ook kunnen doortrekken naar de plantenwereld. Planten die om een of andere reden nuttig of liefelijk werden bevonden, blijken vanouds geassocieerd te worden met heiligen, goden of religieuze personen.

De akelei en het vrouwenschoentje

De naam *onze-lievrouwenschoen* benoemt in Midden-Noord-Brabant de *Aquilegia vulgaris* ofte de akelei. De Cleene geeft als volksnaam de vorm *onze-lieve-vrouwenschoen* op. De meestal blauwe bloemkroon van de wilde akelei heeft vijf kelkbladeren, afgewisseld met vijf kroonbladeren, die elk uitlopen in naar binnen gekrulde sporen. Nu lijkt de bloem eerder op een narrenkap dan op een handschoen of schoentje. Wellicht moet de naamsverklaring gezocht worden in de vorm van de omhoogkrullende sporen die doen denken aan een pantoffeltje of een oosters muiltje. Uit de benamingen met *-schoen* is vervolgens door volksfantasie de naam *onze-lievrouwenschoen* ontstaan. Het unicum *ons-lievrouwenschoen* treffen we aan in Montfort, in de Nederlandse provincie Limburg. De associatie met de Heilige Maagd zou mogelijk te maken hebben met de symbolische

functie van de akelei. In de christelijke iconografie staat de akelei voor ‘ootmoed’ waardoor zij vaak als een attribuut van de Heilige Maagd fungeert (De Cleene & Lejeune 1999: 99). Bovendien wijdden de Germanen de akelei aan Frigg (of Freya), godin van de vruchtbaarheid. Ook werd ze *elfenbandschu* genoemd, ter ere van de elfenkoningin (Heukels & De Kruyff 1908: 15). Nu hebben we reeds aangegeven dat de plantverering in het christendom grotendeels teruggaat op de heidense plantengebruiken en –rituelen. Het is m.a.w. best mogelijk dat de plant ‘verkerstelijkt’ werd en voortaan aan Maria werd gewijd.

Ander schoeiselbenamingen vinden we terug voor het vrouwschoentje, in de volksmond ook wel *venusschoentjes* of *Mariaschoentjes* geheten. Karakteristiek voor deze orchidee is de zakvormig opgeblazen gele onderlip, die zoals de naam reeds doet vermoeden, de vorm van een schoentje heeft. Ook het Franse *sabot de Vénus* en *sabot de la Vierge* refereren aan de vorm van de bloem (*sabot* betekent ‘klomp’). Volgens Vandenbussche is de naam *venusschoen* afgeleid van de Latijnse naam *Cypripedium calceolus*. Cypria is een bijnaam voor de Godin Venus, die voornamelijk op het eiland Cyprus vereerd werd. De Romeinse Venus werd vervolgens vervangen door Maria en zo belanden we bij het *Mariaschoentje*.

Van knoop tot kleed

Naast hemdjes, rokjes en schoenen blijkt ook het kleed van Maria zijn sporen nagelaten te hebben binnen de volksnaamgeving. De eendagsbloem (zie ook thema 5) kent in Gistel de namen *onslievevrouwekleedje* en *mariakleed*. Vermoedelijk verwijst de naam naar de meestal blauwe kleur van de plant

Ook het Standaardnederlandse *vrouwenmantel* dankt zijn naam aan de fantasie en de geloofszin van het volk. De *Alchemilla Vulgaris* is een vrij onopvallende plant met geelgroene bloempjes. Deze plant werd bij de Germanen *mantel van Freija* genoemd. Volgens Heukels & De Kruijf zit er op de bladeren van de plant een grote druppel water waardoor het volk ze vergeleek met een mantel die het vocht van de overige plantdelen afhoudt (Heukels & De Kruijf 1908: 17).

Het nieskruid *Helleborus* krijgt bij Lievevrouw-Coopman de naam *onzelievevrouwenvoorschoot*, parallel met de benaming *begijnenvoorschoot* (zie thema 4). De bladeren van het nieskruid zijn fijn en regelmatig geplooid zoals een schort (Paque).

Ten slotte treffen we bij Joos voor de scherpe boterbloem de namen *Maria’s mantelknopje*, *onslievevrouw-*, *onslievevrouwe(n)knopje* en het meervoud *knopjes van Maria’s mantel* aan. De trefwoorden zijn uiteraard gebaseerd op de semi-ronde vorm van de goudgele bloemhoofdjes. Waarom werd de plant dan naar Maria vernoemd? Wel, het antwoord hierop moeten we wellicht niet al te ver

zoeken. Het volk herkende in de bloempjes de gedaante en vorm van een knoop en liet zich inspireren door die zaken waarmee het vertrouwd was. In dit geval een bekende religieuze figuur zoals Maria.

3.1.2 Legendeplanten

Madeliefje

Dat de *Bellis perennis* een buitengewoon godvruchtig plantje is, dienen we alvast niet meer aan te tonen. Heel wat volksnamen wijzen namelijk op een band met Maria. De naam *mariabloemetje* vormt een doorlopend gebied in de Twents-Graafschapse dialectstreek. Sporadisch duikt het op in Noord-Brabant, Oost-Limburg en Zuid-Brabant. Het unicum *onze-vrouwebloempje* bevindt zich in Voormezele (West-Vlaanderen). De naam *maagdelief* komt in heel wat ‘oude woordenboeken’ (Paque, Heukels, De Bo, ...) voor, maar wordt slechts twee maal geattesteerd in de PLAND. Eén keer in Kortrijk en één keer in Essen, opgegeven door Cornelissen-Vervliet. Deze laatsten haalden de mosterd bij Paque die naast Essen ook Zaffelare en Eksaarde als plaats van herkomst noemt. Met de *maagd-* in *maagdelief* wordt duidelijk de maagd Maria bedoeld. Heel wat onzekerheid bestaat echter rond het element *made-* in het Standaardnederlandse *madeliefje*. Volgens Kruijsen et al. kan *made-* een vervorming zijn van *Maria* of *maagde* en dus indirect verwijzen naar de heilige maagd. Een andere mogelijkheid houdt in dat *made-* een afleiding is van de Indo-Europese wortel die we ook in ‘maaien’ tegenkomen. *Made* zou dan volgens deze hypothese ‘weiland’ betekenen. De oorspronkelijke inhoud van dit betekenselement vervaagde uiteindelijk waardoor allerlei volksetymologische associaties optraden. Zo’n associatie komt onder meer tot uiting in de vorm *maagdelief* die indirect verband houdt met Maria. De composita samengesteld met *mei-* lijken op het eerste gezicht te verwijzen naar de bloeitijd. Het madeliefje bloeit echter het hele jaar door waardoor een vernoeming naar de bloeiperiode in feite weinig relevant is. Wel kent het madeliefje zijn hoofdbloeitijd in de maand mei. Vermoedelijk zag het volk toen meer witte bloempjes opduiken dan het gewoon was en werd het madeliefje daarom allerlei namen met het element *mei* toebedeeld. Maar er lijkt meer aan de hand. Een tweede hypothese plaatst de *mei-*namen binnen de religieuze motiefgroep. Onrechtstreeks draagt het determinans *mei-* een verborgen religieuze connotatie. Spreekt men immers niet van meimaand, Mariamaand? Inderdaad, in mei vinden diverse processies, bedevaarten en rozenkranssessies plaats die gewijd zijn aan de Moeder Gods. Het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat ook de groep *mei-*benamingen, weliswaar onrechtstreeks, godsdienstige aspiraties zouden hebben. Waarom nu blijkt uitgerekend het madeliefje de

mariabloem bij uitstek te zijn? Wellicht werd dit onschuldig ogende plantje wegens haar positieve eigenschappen (schoonheid en geneeskracht) geassocieerd met andere zaken waar men positief tegenover staat. We kunnen in feite spreken van een wederzijds proces waarbij zowel de maagd Maria als de madelief met elkaar geassocieerd worden. Daarnaast bestaat er een legende die het volgende vertelt. Maria had in de winter ter ere van Jezus' verjaardag kunstbloemen gemaakt. Eentje daarvan was de mooiste, een bloempje met een geel hart en witte stralen. Maar doordat ze zich had geprikt waren sommige lintbloempjes rood aangelopen. Jezus vond het bloempje zo mooi dat hij het daarna leven inblies (Heukels-De Kruyff 1908: 17). Andere legendes verklaren de oorsprong van de madelief als volgt:

Eenigen zeggen dat Maria, na de boodschap des Engels, tranen van vreugde stortte en deze tranen Madelieven werden. Anderen beweren: toen Maria over het gebergte Juda wandelde om hare nicht Elisabeth te bezoeken, sproten onder hare voeten, ontelbare sterrebloempjes, de witte, geelhartige Madelieven! (Teirlinck 1904: 182)

De lievevrouwebedstro

Anderen legendeplanten die verband houden met de maagd Maria zijn het lievevrouwebedstro, de mariadistel en het lelietje-van-dalen. Het lievevrouwebedstro is een plant met witte bloempjes die we hoofdzakelijk aantreffen in lichte loofbossen. Wegens haar typerende geur werd de plant in haar gedroogde vorm vaak tussen het linnengoed gelegd. Vandaar ook de naam. De Standaardnederlandse naam *lievevrouwebedstro* is vrij algemeen verspreid in ons taalgebied. De variant *onzelievevrouwebedstro* vormt een vrij groot gebied dat zich uitstrekt van Noord-Limburg tot Noord-Brabant. Ook Lievevrouw-Coopman vermeldt deze vorm. Teirlinck heeft het dan weer over *onzelievevrouwebedstrood*. De verkorte vorm *vrouwebedstro* komt heel sporadisch voor in Friesland, Oost-Limburg, Zeeland, Noord-West-Brabant en Utrecht. Het type *moedergodsbedstro* vormt een groepje in het Ripuarische gebied. Anderen namen die wijzen op een verband met Onze-Lieve-Vrouw zijn: *lieve-vrouwehandje* (Guttecoven), *lieve-vrouwestro* (Humbeek), *lievevrouweluibebedstro* (oostelijk Groningen), *lievevrijenbedstro* (Nunspeet), *onzelievebedstro* (Deurne), *onzevrouwebedstro* (Poperinge). De associatie met Maria hangt dan weer samen met een aantal legendes die het volk bedacht heeft om de herkomst van dit geurende geneeskruid te verklaren. Ook hier hebben we te maken met een kruid dat vroeger aan de godin Freya gewijd was. Volgens de latere christelijke legendes zou dit het kruid zijn waarmee Maria's bed opgemaakt was. Zo vertelt men in Vlaanderen:

Onze-Lieve-Vrouw, als zij klein was, moest op een zeer hard en ongemakkelijk beddeken slapen: hare ouders waren arm en gaven dan nog hier en daar een aalmoes. Op zekeren dag peinsde de H. Anna: Het bed van mijn kindeken is toch te hard. Zou ik in het veld misschien geen zacht vulsel vinden? Zij ging uit en kwam aan [sic] een dorre streek. Zij zag er een heelen hoop Bedstroobloemekens staan. “Nu ik heb [sic] het gevonden,” riep zij uit. “Ik ga al die bloemekens plukken! O! daar zal mijn kindeken zacht op slapen.” Zij sprak en deed zoo; ja, nu sliep Maria veel gemakkelijker. Ten platten lande ziet men dikwijls de kinderen in bosschen en op magere gronden naar het bloemeke zoeken en het blijde plukken: “Onze-Lieve-Vrouw heeft er op geslapen!” zeggen zij éénvoudig.

(Schrijnen J. 1933 (2e deel): 332)

Andere legendes leggen dan weer het verband met Onze-Lieve-Heer. Toen Maria moest baren stond de kribbe, gespreid met hooi en kruiden reeds klaar. Na de geboorte werd het kindje Jezus erin gelegd en bij de eerste kreten van de boreling begon het lievevrouwebedstro spontaan te groeien. Hierdoor mocht het kruid voortaan witte bloemen dragen (De Cleene & Lejeune 1999: 637-638). De naam *onzelievevrouwebedstro* wordt in Noord-Brabant en Oost-Limburg gebruikt voor de wilde tijm. De Cleene & Lejeune wijzen in hun compendium op de aloude botanische verwarring die er bestaat tussen de lievevrouwebedstro en de wilde tijm. Wellicht moet de oorsprong van deze verwarring gezocht worden in de aromatische bestanddelen van beide kruiden. Ook Paque, Lievevrouw-Coopman en De Bo geven deze naam voor de wilde tijm. Teirlinck geeft voor het lievevrouwebedstro de naam *onzelievevrouwhaarbedstrood* en in Verrebroek treffen we volgens het WVD de verkorte vorm *lievevrouwebedstro* aan.

De mariadistel

De mariadistel *Silybum marianum* bloeit van juni tot augustus. De stengel eindigt in een bloemkorf waarin purperen tot roze buisbloempjes staan. Karakteristiek voor deze plant zijn de witgeklepte, stekelige bladeren die aan de oorsprong liggen van een bijzonder populaire ontstaanslegende. De witte vlekken op de plant zouden volgens de overlevering afkomstig zijn van de moedermelk die Maria morste toen zij op de vlucht was uit Egypte (Heukels & De Kruyff 1908: 17). Ook over de rijksgrenzen heen lijkt men deze legende te kennen. De namen *milkthistle*, *Mariendistel* en *chardon de marie* demonstreren een zelfde motief. Daarnaast kan de naam ook beïnvloed zijn door de volksgeneeskundige toepassing die men aan de mariadistel gaf. Uittien heeft het over een bepaald gebruik in Twente waarbij men de gedroogde bladen van de mariadistel in melk kookt en deze om de vinger draait, als daar een verzwering zit. Drie dagen na de behandeling zou het geheel genezen zijn (Uittien 1946: 52). Vroeger werd bij bepaalde verwondingen en ziektes wel vaker een beroep gedaan op de welwillendheid van heiligen en religieuze figuren. Het is dus niet geheel onwaarschijnlijk dat de plant daarom in verband werd gebracht met de figuur van Maria.

Het meiklokje

Het lelietje-van-dalen of meiklokje (zie ook thema 2) is een welbekend plantje met klokvormige, geurige bloempjes. In het Christendom is het lelietje-van-dalen gewijd aan de Maagd Maria en is ze de bloem van de Mariamaand. Daarnaast lijkt ook dit liefelijke bloempje een goddelijke oorsprong te hebben. Het unieke *onze-lieve-vrouwetraantje* (Zonnebeke) is gebaseerd op de volgende legende:

Moeder Maria stond, onder het kruis van Jezus, in haar blauwen mantel gehuld en weende heldere tranen van vertwijfeling. Daar sprak de Heer het derde zijner zeven woorden aan het kruis: "Zie! dat is uw zoon; zie! dat is uw moeder!" Echter Maria weende voort en gaf geen acht op het troostende woord. Toen liet de Heer uit de met moedertranen geweekte aarde, de witte tranenbloeme, in groenen bladmantel gehuld, ontspringen. (Teirlinck 1904: 182)

3.1.3 Andere mariaplanten

Gebroken hartjes

Het gebroken hartje dankt zijn naam aan de meestal rozerode, hartvormige bloemblaadjes. De plant is afkomstig uit China en Japan en werd al sinds de 19^e eeuw in onze streken als sierplant gekweekt. De hartvorm wekte de fantasie van het volk en gaf aanleiding tot een heleboel koosnaampjes. Vaak werden deze namen in de religieuze sfeer getrokken. De naam *lieve-vrouwehar(tje)* strekt zich uit van Noord-Brabant tot Oost-Limburg. Het type *mariahartje* vinden we hoofdzakelijk in het Twentse en Zuid-Gelderse gebied. Sporadisch treffen we het ook aan in Noord-Brabant, Limburg en één enkele keer in West-Vlaanderen. De namen *onze-lieve-vrouwetranen* (Bosschoofd) en *mariatranen*, *mariatraantje(s)* (Antwerpen, Kortrijk en Veluwe-zoom) wijzen op het vruchtbeginsel dat zichtbaar wordt wanneer de bloemblaadjes bij bestuiving uiteen wijken. Dit vruchtbeginsel wordt door het volk gezien als een druppel of een traan (Brok 1999: 44).

Het grasklokje

In het noorden van Centraal-Limburg treffen we voor het grasklokje een groepje *mariaklokjes* aan. Kleur, vorm en groeiwijze blijken binnen de plantnaamgeving zeer productief te zijn. Dit kan rechtstreeks gebeuren maar soms zit het benoemingsmotief op metaforische of metonymisch wijze verdoken. Zo worden voorwerpen met een zelfde vorm of kleur vaak betrokken binnen de woordenschat van een bepaalde plant. Wat de *mariaklokjes* betreft heeft men de opvallende

blauwpaarse kleur van de grasklokjes vergeleken met een blauw voorwerp nl. de mantel van Maria. Niet mantelklokje maar *mariaklokje* ging vervolgens fungeren als een der benamingen van het grasklokje *Campanula rotundifolia*. Volgens Teirlinck duidt het *mariaklokje* nog een andere klokjessoort aan: de *Campanula medium*, bij Dodoens *mariettes* genoemd. *Mariette* is wellicht een verkleinvorm van *Maria*. Teirlinck vermeld ook een tweede etymologische oplossing: de klokjes zouden hun naam ontvangen hebben van de koningin van Hongarije, Marie genaamd. Het verhaal gaat dat deze bij haar eerste bezoek geëerd werd door de *Campanula medium* naar haar te vernoemen.

De pinksterbloem

De pinksterbloem *Cardamine pratensis* die we reeds in thema 2 zorgvuldig onder de loep hebben genomen, blijkt meerdere religieuze namen te bezitten. Vooral dan die namen die verwijzen naar Maria. De naam *mariabloem* zit in het Oost-Limburgse-Ripuarische gebied. De naam *lieve-vrouwebloemetje* en varianten treffen we aan langs de Maaskant waar ook het *onze-lieve-vrouwebloemetje* (Meerssen, Stokkem) zich bevindt. Andere volksnamen met *lieve-vrouw-* zijn: *lieve-vrouweteentje* (Oost-Limburgs-Ripuarisch gebied), *(onze-)lieve-vrouwehandje* (noordelijk Oost-Limburg), *lieve-vrouweschoentje* (Maaseik), *lieve-vrouwebeertje* (Weerlands gebied) en *(onze-) lieve-vrouwebedstro* (Ransdaal en Sint-Oedenrode). De naam *onze-lieve-vrouwe-bedstro* (Ransdaal, Sint-Oedenrode) is wellicht door de opvallende uiterlijke overeenkomsten van de ene plant op de andere overgedragen. Beide planten hebben stervormige witte bloempjes die rond april opduiken in velden en bossen. Waar deze namen vandaan komen, is niet meteen duidelijk. Meer nog, wat met *teentjes*, *handjes* en *schoentjes* bedoeld wordt, lijkt op het eerste gezicht onverklaarbaar. Aangezien de pinksterbloem bloeit van april tot juni kunnen de *Maria-composita* verwijzen naar de meimaand en dus, op een indirecte wijze, naar de bloeitijd van de plant. Daarnaast kan de naam zelf nl. *pinksterbloem* de volksnaamgeving beïnvloed hebben. Onze-Lieve-Vrouw is immers een belangrijke figuur binnen de traditie van het pinksterfeest. In de christelijke pinkstericonografie wordt Maria vaak als centrale figuur afgebeeld temidden van de apostelen. De volksbenamingen voor de pinksterbloem kunnen m.a.w. via het pinksterfeest met Maria in verband gebracht zijn. Opvallend is wel dat al deze benamingen hoofdzakelijk in Oost-Limburg voorkomen, waar de viering van de pinksterbloem of pinksterbruid het sterkst leefde. Op dit voorjaarsfeest werd het mooiste meisje van het dorp door de jongelingen verkozen tot pinksterbruid en met bloemen getooid. Misschien versierde men rond deze periode ook het mariabeeld en gebruikte het volk hiervoor de pinksterbloem. Dit zou dan ook de samenstellingen met *handjes* en *teentjes* verklaren.

De anjer

Het unieke *mariazweer* wordt te Limbricht gebezigd voor de anjer. Brok bestempelt dit unicum voorlopig als ‘onverklaarbaar’. Wel vermeldt hij dat de tuinanjer huidirritaties zou veroorzaken (Brok 1991: 49). Mogelijk zou de plant dus op grond van haar schadelijke eigenschappen de naam *mariazweer* gekregen hebben. Een andere oplossing ligt niet in de funeste, maar in de geneeskrachtige werking van de tuinanjer. Dodoens zegt hierover in 1554: “Conserve van den bloemen van Ginoffelen met suycker ghemaect sterckt dat herte ende es goet ghebruyckt in die heete cortsen ende tseghen die pestilentie”. De tuinanjer werd dus als volksremedie gebruikt tegen koorts en pest. Vooral dit laatste speelt een belangrijke rol in de verklaring van de naam *mariazweer*. Het determinatum *-zweer* zou kunnen slaan op de builen en abcessen die ontstaan nadat men besmet is geraakt door een geïnfecteerde rattenvlo. De plant zou vervolgens door haar heilzame werking in verband zijn gebracht met de maagd Maria.

Het herderstasje

Een aantal namen voor de *Capsella bursa-pastoris* of het herderstasje refereren in eerste instantie naar de vorm van de vruchtjes. Dit alom gekende witte plantje duikt op in akkers en op wegbermen en is herkenbaar aan de hartvormige hauwtjes. De namen *lieve-vrouw-rijstlepelkje* en *lievevrouwrijstpapelepelkje* (Zeeuws-Vlaanderen-Oost) vergelijken de vruchtjes niet met een zakje of tasje (zie ook thema 4) maar met een lepelkje. De relatie tussen een lepelkje en Onze-Lieve-Vrouw lijkt op het eerste zicht onduidelijk. Een mogelijke verklaring is dat de namen teruggaan op het zogenaamde rijstpapmotief. Er heerst immers de wijdverbreide opvatting dat men in de hemel, waar ook Maria verblijft, rijstpap met gouden lepelkjes voorgeschoteld krijgt. De Bo en Paque vermelden ook de naam *onzelieveherennageltjes*. Blijkbaar herkende het volk in de vruchtjes ook een soort nageltje.

De orchis en de gewone roklaver

De orchis is een geslacht uit de orchideeënfamilie waarvan de *Orchis morio*, de *Orchis militaris* en de *Orchis ustulata* inheems zijn. Het trefwoord *lie(ve)vrouw(e)handje* en *onslieve-vrouwhandje* treffen we aan in het zuiden van de Belgische provincie Limburg. Teirlinck geeft voor zuidelijk Oost-Vlaanderen de volgende namen op: *onslieve-beertjeskruid*, *onslieve-berekruid* en *onslieve-bereteen(tje)*. Al deze namen zouden beïnvloed zijn door de vorm van de ondergrondse wortelknollen (*Teirlinck*). Verder

vermeldt Lievevrouw-Coopman de namen *mariaschoen* en *onzelievevrouweschoen* voor de orchidee in het algemeen. Vanuit de *teentjes*-benamingen zijn door volksfantasie en volksassociatie allerlei namen met *-schoen* ontstaan.

De naam *onzelievebeereteentjes* (WVD) duidt ook de gewone rolklaver aan. Deze plant uit de vlinderbloemenfamilie heeft oranje tot gele bloemen, waarvan de onderste twee bloemblaadjes kleiner zijn en gescheiden van de bovenste drie. Hierdoor lijkt het geheel op een voetje met twee teentjes. Vandaar ook de volksnaam *onzelievebeereteentjes*. Een zelfde benoemingsmotief ligt ook aan de basis van het Franse *pied-de-poule* en het Engelse *common bird's foot-trefoil*.

De alsem

Het trefwoord *lievevrouw* gebruikt men in Diepenbeek (Belgisch Limburg) voor de alsem, een plantengeslacht waarvan de bijvoet, het boerenwormkruid en het citroenkruid deel uitmaken. Tal van alsemsoorten worden gekweekt om hun geurige eigenschappen. Om die reden vormen ze vaak de kern van de kruidwis (zie ook thema 1). Deze kruidenbundel wordt op Maria-Hemelvaart gewijd, terwijl gebeden wordt voor het welzijn van lichaam en ziel (De Cleene & Lejeune 1999: 125). Het gebruik van de kruidwiswijding leeft thans nog verder in Nederlands en Belgisch Limburg. Wellicht moet tegen deze achtergrond het Limburgse *lievevrouw* begrepen worden.

Het moederkoren

De naam *ons-*, *onzelievevrouwkoren* voor het moederkoren komt volgens het WVD voor in Ertvelde en Kalken. Het moederkoren is een schimmel die de aren van granen en graansoorten aantast. De naam voor deze schimmelsoort zou afgeleid zijn van het gebruik door vroedvrouwen om weeën op gang te brengen. Vanuit deze toepassing kan de associatie met de Moeder Gods ontstaan zijn. Een andere mogelijke verklaring moeten we zoeken in één van de talloze Marialegendes. Zo vertelt een legende in Duitsland dat de korenaren veel langer waren dan nu. Maar God besloot wegens de kwaadheid van de mensen, alle granen te laten verdwijnen. Gelukkig kwam Maria ertussen en door haar voorspraak, bleef de aar, ten minste op het topje, haar granen behouden (Teirlinck 1904: 177).

De blauwe druifjes en de kaardebol

De naam *onzelievevrouwboodschapbloempjes* (De Bo) voor de blauwe druifjes verwijst uiteraard naar het feest van Maria Boodschap (25 maart) en dus onrechtstreeks naar de bloeitijd van de blauwe druifjes. Deze lentebloeiers laten immers vanaf maart hun paarse bloempjes zien.

De kaardebol is een grote plant met paarse bloemhoofden die vroeger gebruikt werden om wol te kaarden. De namen *onzelievevrouwedistel* (Knokke), *onzevrouwedistel* (Knokke, Dudzele, Westkapelle) en *onzelievevrouwedoorn* (De Bo) refereren vermoedelijk aan de stekels van de plujsbol. Waarom de naam een verwijzing bevat naar Onze-Lieve-Vrouw is onzeker. Een mogelijke verklaring is dat de vroegere Latijnse namen de volkse naamgeving beïnvloed hebben. In de editie van 1554 treffen we bij Dodoens de volgende namen aan: *labruum veneris* en *carduus veneris*. De apotheeknaam luidt *Virga Pastoris*. Beide Latijnse namen verwijzen naar Venus, de Romeinse godin van de liefde en later door het Christendom vervangen door Maria. Het element *virga* refereert vermoedelijk naar de Heilige maagd. Mogelijk sijpelde de benaming in de volkstaal door via de paters of apothekers die, in tegenstelling tot het gewone volk, wel kennis hadden van het Latijn.

Voorlopig onverklaarbare namen

Een aantal volksnamen die naar Onze-Lieve-Vrouw verwijzen, blijven voorlopig onverklaarbaar. Het betreft de volgende benamingen: *onzervrouwenvlas* (De Bo) voor het vlasbekje, *onzelievevrouwtroonkruid* voor de tripmadam en de namen *onslievevrouwenborstel* en *onzelievevrouwenwit(sel)borstel* (Joos) voor het knoopkruid.

Het vlasbekje heeft zwavelgele bloemen die in een trosje bijeenstaan. Wanneer de plant nog niet in bloei is, lijkt ze sterk op een jonge vlasplant. De associatie met Onze-Lieve-Vrouw kan mogelijk door de geneeskrachtige eigenschappen van de plant ingegeven zijn. Zo schrijft Dodoens: “Wildt Vlas ghesoden ende ghedroncken/ opent die oude coude verstoptheyt van der lever en milte/ en es seer goet ghedroncken den ghenen/ die die geelsucht sonder cortsen hebben/ ende sonderlinghe als die geelsucht veroudert es. Wildt Vlas doet oock water ende urine maken/ en es een goede medecijne teghen die droppelpisse ende verstoptheyt van der nieren ende der blasen”. Het vlasbekje werd wellicht wegens zijn gele kleur gebruikt als urineafdrijvend en laxerend middel. Daarnaast geloofde men ook dat sproeten en geelzucht ermee zouden verdwijnen. Ook voegde men in de middeleeuwen een aftreksel van vlasbekje aan de was toe om de gele tint te krijgen die toen in de mode was.

De tripmadam is een vetplantje met gele stervormige bloempjes. De oorsprong van de naam *onzelieievrouwvroomkruid* is onzeker. De enige, voorlopige verklaring ligt in de heilzame werking van de tripmadam. Bij Dodoens zou de “cleyne donderbaert” werkzaam zijn tegen hoofdpijn, oogontsteking, overvloedige maandstonden en alle soorten verzweringen.

Het knoopkruid ten slotte is een composiet en bestaat uit paarse tot roze bloemhoofdjes. Door de buisbloempjes lijkt de plant enigszins op een borstel. Waarom men opnieuw Onze Lieve Vrouw in de naamgeving betrokken heeft, is onduidelijk. Alweer kan de volksgeneeskunde verlossing brengen. Dodoens zegt hierover: “Materfilon in water ghesoden en daer mede gheghorgelt oft die mont dicwils ghespoelt/ doet sceyden ende vergaen die apostumatien des monts ende der keelen die noch versch sijn/ ende bringht tot rijpheyte ende doet uitbreken die veroudert sijn”. Een mogelijke hypothese is dat al deze planten wegens hun geneeskrachtige en maatschappelijk nut een positieve connotatie hebben gekregen en hierdoor geassocieerd zijn met Maria.

3.2 Jezusplanten

Jezus- en Christusoogjes

Het vergeet-mij-nietje is een helderblauw bloempje dat groeit aan waterkanten en op andere vochtige plaatsen. In Antwerpen heeft men voor dit innemende plantje de volgende pittoreske namen bedacht: *jezusoojie*, *jezusjeoog*, *jezusjesoog* en *jezusjesbloem*. Het type *jezusbloem* komt ook een paar keer voor in de regio van Antwerpen. Volgens Paque wijdde het volk de mooiste en liefste bloempjes aan de heer Jezus, Maria en de heiligen toe. Een hypothese die we reeds onder 3.1.1

geformuleerd hebben. In het geval van het vergeet-me-nietje werden de lichtblauwe bloemhoofdjes vergeleken met de oogjes van het kindje Jezus. De vormen *diezekeensoogskens*, *dezekeensoogskens* en *jezusbocskens* zijn uiteraard verbasteringen van de volksnaam *jezusoojjes*. We hebben reeds aangegeven dat verwisseling tussen Maria en Jezus wel vaker voorkomt: verschillende flora die namen dragen met Maria, bezitten dikwijls ook benamingen met Jezus en omgekeerd. Het hoofdtrefwoord *lieve-vrouwe-bloem* treffen we aan in de Kempen en loopt zo over tot in Zuid-Brabant. Hier en daar duikt het op in Oost-Limburg, West-Limburg, Noord-Brabant en het

zuidoosten van Oost-Vlaanderen. Het iets zeldzamere *onze-lieve-vrouwbloem* vormt een gebiedje in de Kempense dialectstreek. Paque geeft ook nog de naam *lieve vrouwkens* op. De volksnamen met Maria wijzen, weliswaar zonder dat die rechtstreeks genoemd wordt, op de blauwe kleur van de plant. Net zo blauw is immers de mantel van Maria die wel vaker een inspiratiebron vormt in de religieuze volksnaamgeving.

De naam *jezusoogje* wordt te Turnhout ook gebezigd voor de anjer. Naamsverwarring door uiterlijke gelijkenissen lijkt ons maar weinig waarschijnlijk aangezien de anjer en de *Myosotis* helemaal niet op elkaar lijken. Volgens Brok ligt de oplossing in ander unicum nl. de naam *christusoogje*. Dit trefwoord vinden we terug temidden van een Oost-Antwerps-Brabants gebied waar het ook gebruikt wordt voor de bolderik en de prikneus. Twee planten die uiterlijk zeer sterk verwant zijn met de anjer. Door parallelie is vervolgens de vorm *jezusoogje* ontstaan (Brok 1991: 47). Andere *-oogjes* vinden we terug voor de bolderik (Lievrouw-Coopman), de prikneus, de anjer en de koekoeksbloem. Volgens Brok gaat het in de eerste drie gevallen om verwarring. De uiterlijke gelijkenissen tussen de bolderik, de prikneus en de anjer hebben ook in andere gevallen geleid tot een zelfde naamgeving. Zo wordt bijvoorbeeld in Posterholt (Nederlands Limburg) de prikneus aangeduid met de naam *bolderik*. Paque zegt hierover het volgende: “De alomtegenwoordigheid van God werd dikwijls door een oog afgebeeld. Misschien heeft men in deze bloem eene zekere gelijkenis met dat oog gevonden?”. Het meervoud *christusogen* wordt volgens hem enkel gebruikt voor de prikneus omdat de bloemen van deze plant kort bij mekaar groeien en trossen vormen terwijl dit bij de andere planten niet het geval is en ze dus als afzonderlijk kunnen worden beschouwd. Van Driessen vermeldt met betrekking tot de bolderik dat de bordjes met de spreuk ‘God ziet u, hier vloekt men niet’ vroeger versierd waren met de tekening van zo’n *christusoog* (Van Driessen 1999). Ook Teirlinck heeft het over “de schoone bloemkronen, welke ons als oogen nastaren”. Daarnaast vermeldt hij een passielegende die de oorsprong van de naam *christusoog* voor de prikneus moet verklaren. “Toen Christus, in de Olivetenhof, zijn Vader smeekte den bitteren kelk van hem weg te nemen, viel een traan uit zijn oog: de drop werd een lieve bloem die men voortaan Christusoog heette. Het is een tuinplant die men, in Holland, Prikneus noemt” (Teirlinck 1904: 152).

De echte koekoeksbloem, die al eerder in dit overzicht is opgedoken (zie thema 1), wordt naast *christusoog* ook *christuskroon* genoemd. Het meest opvallend, want op afstand al zichtbaar, is de unieke vorm van de koekoeksbloem. Sommigen zagen er een wiel in, anderen dan weer een kroon zoals blijkt uit de naam *christuskroon*.

De gewone ereprijs *Veronica chamaedrys* valt op door zijn wondermooie, blauwe bloempjes die meestal in trosjes van twee groeien. De namen *lieveheersoogje* en *onze-lieve-heersoogje* treffen we

aan in Gouda. Vermoedelijk gaan ook deze namen terug op een legende. Teirlinck vermeldt dat de blauwe bloempjes van de ereprijs duidelijk de lijnen vertonen die op het doek van Veronica achterbleven toen deze het aangezicht van Jezus afdroogde (Teirlinck 1904: 153). De Latijnse naam *Veronica* zou teruggaan op Veronica van Binasco, de maagd van Milaan (Teirlinck 1904: 376). Nu was het volk waarschijnlijk meer vertrouwd met Veronica van Jeruzalem en heeft men de ereprijs daarom met deze laatste geassocieerd. In Geel en Mheer heeft men het over *lievevrouwebloemen*. Wellicht werden de bloempjes wegens hun hemelsblauwe kleur aan Maria gewijd.

Perzikkruid

Het perzikkruid *Polygonum persicaria* behoort tot de duizendknoopfamilie en vinden we zeer algemeen terug in België en Nederland. Karakteristiek voor deze plant zijn de rozerode bloemtrossen en de bladvlekken. Heel wat benamingen voor dit kruid hebben iets te maken met Jezus. De naam *jezuskruid* vinden we zeer verspreid terug in Friesland, Groningen, Noord-Brabant en Overijssel. De benaming *jezusgras* zit hoofdzakelijk in Groningen, maar bevindt zich ook in het West-Vlaamse Mene en het Noord-Limburgse Oirlo. Ook het WZD (Land van Hulst) geeft deze naam op voor het perzikkruid. Het unicum *lieveherekruid* bevindt zich in Asse. Al deze namen vinden vermoedelijk hun oorsprong in het volksgeloof. Een zeer populaire legende die verband houdt met de kruisiging van Christus gaat als volgt. Het perzikkruid heeft op ieder blad een zwarte vlek. Deze vlek zou volgens de overlevering afkomstig zijn van het bloed van Jezus Christus. De plant zou immers tegen het kruis gestaan hebben, waaraan Jezus gekruisigd werd, waardoor bloeddruppels op de bladeren terecht kwamen. Andere namen die naar deze volkslegende verwijzen zijn: *christusbloed*, *christuskruid*, *christuskind* in Zeeland, *jezusblad* (Westeremden), *jezusbloed* (Achterhoek, Groningen en Zeeland) en de namen *jezusbloedblad* (Achterhoek) en *jezusbloedvlekken* (Boven-Hardinxveld). Het perzikkruid is in het Waasland ook bekend als *oms-heren-traantjes* en deelt de naam met de eveneens rood aangelopen adderwortel. De eerder vernoemde roodachtige

vlekken zouden afkomstig zijn van de bloedtraantjes van de Heer. Beide kruiden werden bovendien gebruikt om de beten van adders en slangen te genezen. Zo luidt een oude volkswijsheid: “*ons-beren-traantjes* met wat wijn, verdrijft des adders fel venijn” (Van Driessen 2000). De naam *ons-beren-traantjes* wordt ook gebruikt ter aanduiding van het vergeet-mij-nietje en de oosterse duizendknoop (Vandenbussche). De nauwe relatie tussen het vergeet-mij-nietje en Onze Heer hebben we hierboven al aangetoond. Bij de oosterse duizendknoop met rozerode bloeiaren speelt opnieuw het kleurmotief.

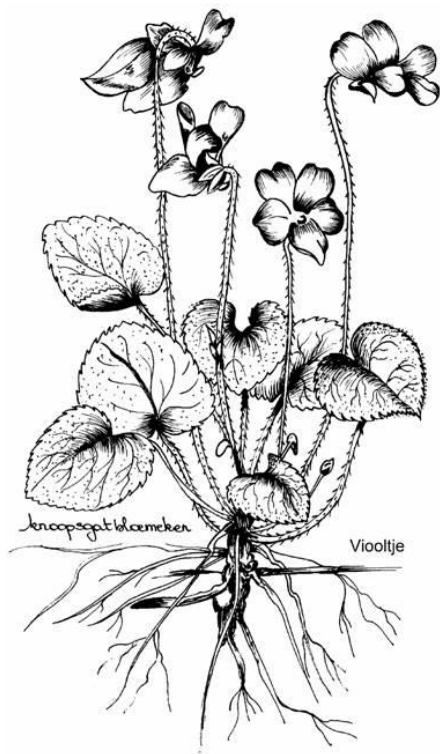
Andere namen voor het perzikkruid zijn *lievebeervuil* en *onzeherenvied*. Ook deze twee namen kunnen met de voorafgaande legende in overeenstemming gebracht worden. Het trefwoord *onzeherenvied* komt frequent voor in zuidelijk Frans-Vlaanderen alsook in Zegers-Kappel. Het determinatum *-vied* betekent volgens het WNT ‘onkruid’. Het segment *-vuil* in de volksnaam *lievebeervuil* (Meerdonk) moet wellicht op eenzelfde manier geïnterpreteerd worden. Volgens het WNT zegt men van landerijen dat ze ‘vuil’ staan wanneer ze “bezet zijn met hoeven, stekels, ruidistelen en andere grond –en wortelvuilte”. De woordgroep *vuil kruid* betekent bovendien ‘onkruid’. Dergelijke benamingen hebben te maken met de reputatie van de *Polygonum persicaria* als een hardnekkig, veelknopig onkruid dat velden en akkers teistert.

Andere jezusplanten

De addertong behoort tot de familie der varens en kent wegens de lijnvormige aren heel wat namen die de plantvorm benadrukken. De volksnamen *onsherenspeerkruid* en *Christuslans* treffen we aan bij Lievevrouw-Coopman. Vandenbussche vermeldt ook nog de namen *onsherenzweerdkruid* en *christilancet* (Noordelijke Nederlanden). Teirlinck geeft voor de addertong de naam *Lance Christi*.

Het unicum *christusmos* voor de muurpeper bevindt zich in Oirschot. De muurpeper *Sedum acre* is een vetplantje met gele, stervormige bloempjes. Waarom deze plant de naam *christusmos* draagt is niet geheel duidelijk. De Cleene & Lejeune vermelden dat verwarring tussen de lievevrouwebedstro en de muurpeper niet ongebruikelijk is. Mogelijk is vanuit deze verwarring de associatie met Christus ontstaan.

3.3 Andere goddelijke en bijbelse planten

De naam *drievuldigheidsbloempje* duidt het driekleurig viooltje aan. De *Viola tricolor* is een plantje uit de viooltjesfamilie en heeft zoals de naam aangeeft drie verschillende kleuren. De achterliggende legende vertelt waarom het viooltje geen geur heeft en waar ze haar naam vandaan heeft:

Vroeger was het zóo welriekend, dat het koren vertrapt werd, om de bloem te plukken. Dit verdroot haar en ze bad: “Heilige Drievuldigheid, ontnem mij mijn geur!” De H. Drievuldigheid antwoordde: “Het geschiede naar uw wensch. Maar dewijl gij niet hoogmoedig zijt, zult gij mijn naam dragen.” (Schrijnen 1933 (2^e deel): 351)

Heukels en De Kruyff verklaren de naam *drievuldigheidsbloem* op een andere manier. Volgens de christelijke symboliek was een oog omgeven door een driehoek, het zinnebeeld van de drieëenheid en nu meende het volk dit symbool in het viooltje te herkennen (Heukels & De Kruyff 1908: 17). Bij Paque vinden we nog een andere oplossing. De drie verschillende kleuren van het viooltje hebben volgens hem aan de Heilige Drievuldigheid doen denken.

De naam *goddeliefje* (Sint-Maria-Lierde) voor het madeliefje wijst opnieuw op de positieve gevoelens die men voor dit bloempje koesterde. De oorsprong van dit goddelijke plantje werd al onder 3.1.2 toegelicht.

De naam *Adam-en-Eva* voor de monnikskap vormt een gebiedje op Texel en Terschelling en vinden we ook terug in Twente. Ook duikt het woord op in Groningen waar, tevens de varianten *adam-en-eva-in-het-koetsje* en *adam-en-eva-in-het-huisje* gebruikt worden. Als men de helm wegneemt, ziet men twee honingreservoirs, Adam en Eva, en vele meeldraden die de stijl omgeven, het koetsje of huisje (Heukels & De Kruyff 1908: 20). De naam *adam-en-eva* duiden verder ook de orchis (Gelderland, Drente), de dagkoekoeksbloem (Genemuiden) en de harlekijn aan (Gelderland), een subsoort van de orchis. Verder kennen ook de witte dovennetel (Groningen), de gebroken hartjes (Noord-Holland) en het longkruid (Antwerpen) deze naam. Uittien deelt de *adam-en-eva*-namen in bij de categorie ‘grappige namen’. Overal waar twee gelijke zaken (bijvoorbeeld twee meeldraden) voorkomen liet het volk zich inspireren door dit eerste

mensenpaar (Uittien 1946: 35). Voor het gebroken hartje, de orchis en de dovennetel kunnen we alvast een zelfde redenering opbouwen. Waarom nu het longkruid en de dagkoekoeksbloem deze naam dragen is helaas onduidelijk.

3.4 Conclusie

Verskillende benoemingsmotieven kwamen in de hoofdstukje aan het licht. We vatten ze hier nog even kort samen.

Uit het voorafgaande blijkt dat heel wat plantnamen teruggaan op volkssprookjes en legendes waarin de figuren van Jezus en Maria centraal staan. Dit ingewikkelde verhalencomplex heeft een natuurverklarende functie. Het volk probeert immers inzicht en begrip te verkrijgen in de natuur door associatie met die dingen die deel uitmaken van het dagelijkse leven zoals Kerk en religie. Zo worden de herkomst en het uiterlijk van bepaalde planten verklaard door het passieverhaal. Het perzikkruid kreeg zijn donkere vlekken door het bloed van Onze-Lieve-Heer (*jezuskruid*, *jezusgras*) en in de bloembladeren van de gewone ereprijs is nog steeds zijn gezichtsafdruk te zien (*lieveheersoojie*). Andere legendeplanten zoals de lieievrouwebedstro, de mariadistel en het lelietje-van-dalen gaan terug op de volksverhalen rond Maria.

Een tweede belangrijke factor binnen de plantnaamgeving is de emotionele attitude die men tegenover een bepaalde plant of bloem inneemt. Bloemen en kruiden waar de dialectspreker positief tegenover staat worden vanouds geassocieerd met de hoogste hemelse machten: Jezus, Maria of God. Verwisseling tussen deze drie komt in de plantnaamgeving dan ook heel vaak voor en kan via deze hypothese verklaard worden. Positieve eigenschappen en kenmerken waardoor het volk zich liet inspireren zijn geneeskracht (*onzelieievrouwtroonkruid* voor de tripmadam, *mariazweer* voor de anjer), schoonheid (*onzelieievrouwehemdje* en *onzelieveberehemdje* voor de haagwinde, *mariahartjes* voor de gebroken hartjes, *jezusoogje* voor het vergeet-mij-nietje) en maatschappelijk nut (lieievrouwebedstro).

Andere voor de hand liggende (vaak secundaire) motieven zijn vorm en kleur. Zo wordt de blauwe kleur van het vergeet-mij-nietje geassocieerd met de oogjes van het kindje Jezus of met de blauwe mantel van Maria. Ook de vorm van de haagwinde lijkt productief en wordt op een volksverhalende manier verklaard. Een samenspel van legende en secundaire motieven zoals algemeen voorkomen, vorm en kleur komt m.a.w. in deze categorie vaak aan bod.

Thema 4: Religieuze beroepen

Over zwarte paters en naakte begijnen

403. Te quaden euel.

Rechte boete ieghen dat vallende euel: men sal nemen gariofilate, half wert papencruut, reyneuauen, biuoet, ende stampent te gader ende gheuen tsop met een luttel wiins te nutten den sieken.

Recept uit Hs.4260-63 (Brussel) (no197-493)

4.0 Inleiding

Volksfantasie en volkshumor hebben ook binnen de wereld van bloemen en planten geleid tot de gekste benamingen. Van *zwarte paters*, *papenkeutels* en *papenkullen* tot *stinkende*, *naakte* en zelfs *poedernaakte begijnen*. We noemen hier slechts enkele van de talrijke volksnamen die de spot drijven met Kerk en clerus. Naast heiligen, katholieke feestdagen en bijbelfiguren blijkt ook ‘meneer pastoor’ een bron van creativiteit en originaliteit te zijn.

In dit hoofdstukje geven we een kort overzicht van alle plantnamen waarin pastoors, paters en andere geestelijken op de voorgrond treden. Eerst gaan we wat dieper in op de mannelijke, reguliere en seculiere geestelijken. Daarna focussen we op de vrouwelijke helft van de religieuze beroepen. Niet alleen monniken, paters en papen maar ook begijnen passeren m.a.w. de revue.

Uiteraard zijn niet alle volksnamen binnen deze categorie grappig bedoeld. Sommige verwijzen metaforisch naar de vorm van de plant. Andere namen houden dan weer verband met de habitat of het uitzicht van de plant. In wat volgt, proberen we de voornaamste benoemingsstrategieën te verduidelijken aan de hand van bekende en minder bekende religieuze volksnamen. Daarbij moeten we opmerken dat het niet altijd evident is om de verschillende motiefgroepen perfect af te bakenen: verschillende benamingen combineren vaak twee

benoemingsmotieven. Benamingen die niet meteen duidelijk of relevant zijn voor onze bespreking, worden niet verklaard.

4.1. Van pastoors, papen en paters

Hoewel de maatschappelijke relevantie van de meeste religieuze beroepen sterk is afgenomen, maken pastoors, papen en paters een belangrijk deel uit van onze geschiedenis en ons culturele erfgoed. Binnen de beperkte gemeenschap van stad en kerk bekleedden deze religieuzen vroeger een prominentere positie dan vandaag. De tijdens de middeleeuwen vaak gebrekkig opgeleide dorpspastoor stond in voor de eucharistie en de zielenzorg van zijn parochianen. Monniken moeten we dan weer situeren binnen de muren van een klooster of abdij. Zij behoorden vaak tot een orde maar namen soms ook actief deel aan het openbare leven. De term ‘pater’ verwijst binnen de rooms-katholieke kerk naar elke kloosterling, monnik of missionaris die ook priester is (Van Dale). Paters en pastoors waren bij de gewone dorpingen niet alleen bekend maar vaak ook berucht. Zo werd de term ‘paap’ (dorpspriester) na de hervorming steeds vaker opgevat als een schimpwoord voor wereldlijke geestelijken in het algemeen. Ook de verkleinvorm *paterje* treedt heel vaak op in schertsend taalgebruik. Meer nog, de zegswijze ‘een pater-goedleven’ (WNT) voor iemand die een goed en overdadig leven leidt, laat niets aan de verbeelding over.

4.1.1 Pastoors en paters

De eendagsbloem: pastoorsboed(je) en pastoorssteek

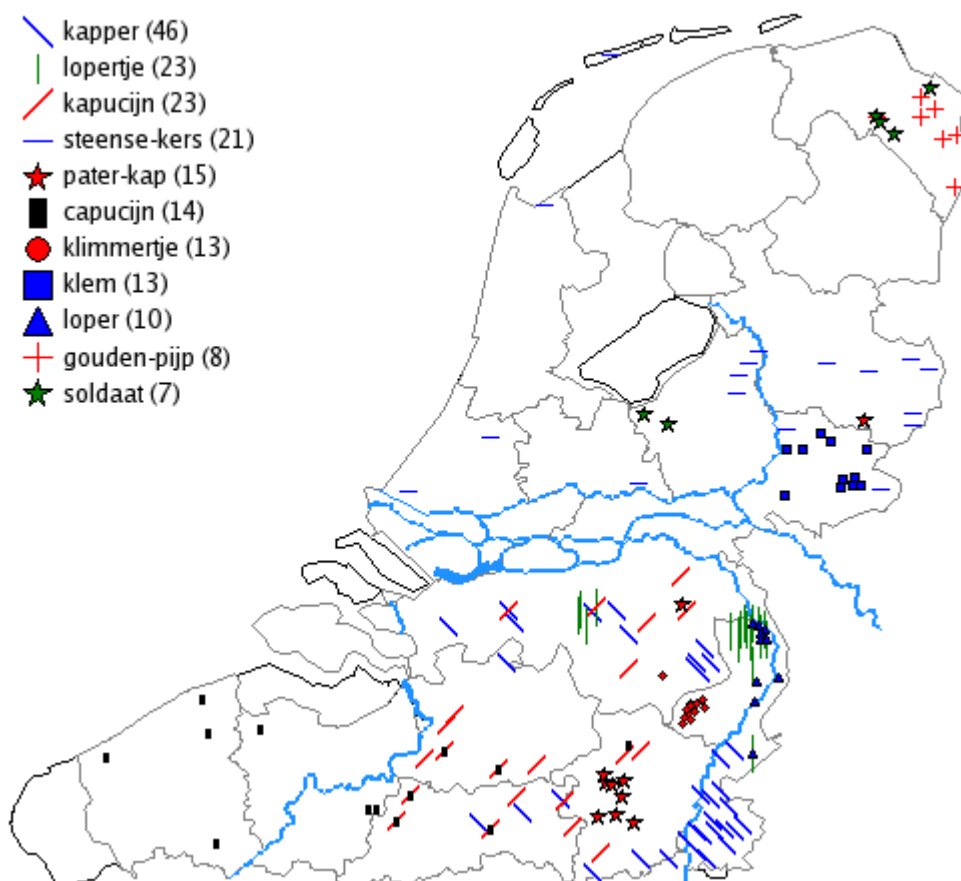
Enkele namen voor de eendagsbloem zijn religieus geïnspireerd en hebben het element *pastoor* in hun benaming. De eendagsbloem of *Tradescantia virginia* dankt zijn Standaardnederlandse naam aan de korte bloeitijd van de grote paarse, witte of blauwe bloemen. De kroonblaadjes van dit liefelijke plantje blijven immers maar één dag open.

Belangrijker natuurlijk voor ons zijn de samenstellingen met *pastoor*. In het Oost-Limburgse gebied vormen de *pastoorsstippen* een aaneengesloten groepje. De vorm *pastoorsstip(je)* treffen we zeer sporadisch aan in de Oost-Noord-Brabantse dialectstreek. Ook de woorden *pastoorsbloem*, *pastoorssteek* en *pastoorsboed* duiken in een zelfde gebied op.

Het trefwoord *pastoorsboed(je)*, dat eveneens voor de gele lis wordt gebruikt, geeft een hint in welke richting we moeten zoeken om de andere *pastoor*-composita te verklaren. De steek blijkt volgens Van Dale een hoofddekseel te zijn waarvan de rand aan weerszijden of op drie plaatsen is

opgeslagen. Deze hoed werd in de 18^e eeuw door zeer veel mannen gedragen en werd daarna hoofdzakelijk gebruikt binnen het ambt van de predikant of priester. Daarnaast ging volgens het WNT het woord *steek* ook gaan fungeren als spotnaam voor de geestelijke zelf (*pars pro toto*). Vermoedelijk heeft zich door vormovereenkomst een metaforische naamsoverdracht voltrokken van de hoed naar de plant. De vorm van de bloemen van de lis en de eendagsbloem doet inderdaad denken aan een hoed à la Napoleon. Wellicht moeten we het lemma *pastoorsstippen* ook binnen deze context interpreteren. We hebben het dan niet over ‘stippen’ maar ‘tippen’, waarbij ‘tip’ slaat op het puntige uiteinde van de pastoorshoed. Waarschijnlijk heeft men die betekenisassociatie niet gemaakt bij de vernederlandsing van de dialectische uitspraak. Hierdoor treffen we in de PLAND de vormen *pastoorsstippen* en *pastoorsstipje* aan. Er staat m.a.w. een -s te veel in het trefwoord.

De oostindische kers: pater-kap en capucijntjes

Ook de oostindische kers kent heel wat benamingen waarin pastoors en paters de hoofdrol spelen. Toch zijn het niet de geestelijken zelf, maar eerder hun kledij waarnaar dit oranje-rode plantje vernoemd is. Kenmerkend voor de oostindische kers is de vorm van de bloem, die aan de

achterkant een soort holle slip vertoont. In het katholieke Zuiden heeft dit gezorgd voor een rist benamingen die verwijzen naar de muts of capuchon aan de pij van paters, vooral van kapucijnen (Brok 2006: 79).

Uit het kaartbeeld (PLAND) blijkt dan ook dat de godsdienstig geïnspireerde namen sterker vertegenwoordigd zijn in de Zuidelijke Nederlanden dan in het protestantse Noorden. De *capucijntjes* beslaan een vrij groot gebied binnen het Zuiden en strekken zich uit van Frans-Vlaanderen tot Limburg. De vormvariant *kapucijn* vinden we terug in Zuid-Brabant, Noord-Brabant en Limburg. De kapucijnen zijn bedelmonniken die behoren tot één van de drie vertakkingen van de franciscanenorde. Zij dragen een bruine pij met puntkap en gingen vroeger barvoets. Het lemma *pater-kap* (*paterkapje*, *paterkopje*, *paterskap*, *paterskapje*) vormt een gebiedje in West- en Centraal-Limburg. Andere religieuze trefwoorden die verwijzen naar de bloemvorm zijn: *pastoorskapje(s)* (Diepenbeek; Limburg), *pastoorsklimop* (Almelo; Overijssel) en *paterklimop* (Fleringen, Bentelo; Overijssel).

In deze laatste benamingen verwijst het onderdeel *-klimop* naar de typische groeiwijze van de plant. Net als de klimop klimt of kruipt de oostindische kers omhoog en hecht zich ergens aan vast. De naam *paterklimop* wordt in het Twentse gebied ook gebruikt voor de klimop zelf. We hebben al gezien dat de volkse naamgeving in tegenstelling tot de botanische nomenclatuur niet onderscheidt in families, geslachten of soorten. De dialectische plantnamen berusten veeleer op zintuiglijke waarneming en overeenkomst met andere planten, dieren of voorwerpen. Waarschijnlijk is de overeenkomstige groeiwijze verantwoordelijk voor de naamsoverdracht tussen de klimop en de oostindische kers.

Blauwe monnikskap en kardinaalsmuts

Ook de namen voor de blauwe monnikskap en de kardinaalsmuts kunnen we plaatsen binnen de wereld van reguliere en seculiere geestelijken. De kardinaalsmuts is een struik waarvan de giftige besjes bovenaan verdeeld zijn in de vorm van een kruisje. Hierdoor lijken ze sterk op de rode baret van een kardinaal. De gelijkenis uit zich in een reeks benamingen die alle metaforisch refereren aan de vorm van het hoofddekseel. De volksnamen voor de vruchtjes verwijzen op hun beurt metonymisch naar de hele plant (*pars pro toto*). Het type *kardinaal-boed* ligt verspreid binnen de oostelijke helft van ons taalgebied. Een kardinaalshoed is echter niet hetzelfde als een kardinaalsmuts. De kardinaalshoed is ‘een breedgerande hoed, aan weerszijden versierd met vijftien rode kwasten’ (Van Dale). Wegens de rode kleur werden wellicht beide namen gebruikt ter aanduiding van de struik. Ook de naam *paap-muts* wordt algemeen gebruikt in het Noord- en

Zuid-Brabantse gebied en in geheel Limburg. Zeldzamer zijn de volgende namen: *papenboed*, *papenhout*, *papenkuilbont*, *papenmuts*, *papenmutsenbont*, *pastoorsboom*, *pastoorsmuts* en *patershoed*. De samenstellingen op *-hout* en *-boom* zijn primaire complexen. Het grondwoord (hout of boom) duidt immers de overkoepelende categorie aan waartoe de plant behoort. Het determinatum *-hout* is bovendien metonymisch van aard: de stofnaam (hout) vervangt de zaaknaam (in dit geval de struik). Tegelijkertijd wijst deze naam op het gebruik van het harde struikenhout voor het maken van spoelen.

De blauwe monnikskap behoort tot de ranonkelfamilie en dankt zijn naam aan de vorm van het bovenste bloemblad dat lijkt op een helm of kap. Opnieuw blijkt de vorm van de plant een belangrijk benoemingsmotief te zijn. De

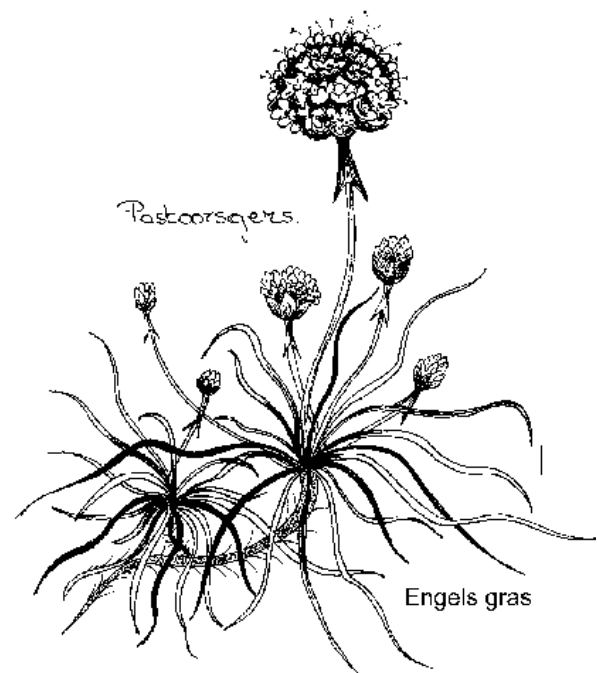
monnikskap deelt dan ook heel wat van zijn namen met de kardinaalsmuts.

Het type *paap-muts* vormt een aaneengesloten groepje in het Weertlandse gebied. Het heteroniem *pater-kap* treffen we bijna in heel Nederland aan. Ook staat het woord in de woordenboeken van Joos, De Bo/Samyn, Paque en Teirlinck. De meervouden *paterskappen* (Eksaarde, Zaffelare, Gavere) en *kapucijnenkappes* (Mariakerke) geeft Paque eveneens op als benamingen voor de monnikskap.

Andere benamingen met pastoor

Het unicum *pastoorszak* voor het herderstasje treffen we aan in het West-Vlaamse Roeselare. Het zijn vooral de hartvormige hauwtjes van dit welbekende plantje die geleid hebben tot de nodige originaliteit en creativiteit binnen de volksnaamgeving. De vruchtjes lijken immers op een 'zakje' of een 'tasje'.

De volksnaam *pastoorsgras* zit in Oost-Limburg en bestrijkt een heel klein stukje van Oost-

Noord-Brabant. Het volk gebruikt dit woord voor het engels gras. Deze plant heeft, zoals de naam doet vermoeden, grasachtige bladeren en bestaat meestal uit roze bloemen. Volgens Paque wordt deze plant vernoemd naar de plaats van voorkomen. Men zou het pastoorsgras vooral aantreffen in de hoven van pastoriën en kloosters.

Het charmante *pastoorsbemdje* duidt in Zedelgem (West-Vlaanderen) de haagwinde aan. De haagwinde is een klimplant die zich om andere planten omhoog windt. De bloemen zijn wit en trechtervormig. Dit keer blijkt niet de vorm, maar de kleur een belangrijk benoemingsmotief te zijn. De stralend witte kleur van de haagwinde wordt geassocieerd met de zuiverheid van religieuze figuren (zie *Maria*-namen). Maar ook allerlei witte voorwerpen worden betrokken in het naamgevingsproces. Zo wordt met *pastoorsbemd* de albe of het witte miskleed bedoeld (Brok 1993: 50).

Het Noord-Nederlandse *dominee-op-de-preekstoel* alsook het meervoud *pastoorskindertjes* vinden we bij Van den Bussche terug als benaming voor de aronskelk. De bloemen van deze soort zitten in een knotsvormige kolf die door een groenachtig witte bloemschede omgeven is. De bloeikolf, in het midden van de schede, bestaat onderaan uit de vrouwelijke bloemen met daarboven de mannelijke bloemen. De vruchten vormen een trosje rode 'krieken'. Beide volksnamen zijn uiteraard grappig bedoeld. Het element *dominee* slaat op de bloeikolf die statig uitrijst binnen de schede. De naam *pastoorskindertjes* wordt vooral metaforisch gebruikt voor de rijpe vruchten van de plant. Wellicht was het wel vaker zo dat hier en daar een bastaard opdook die toegeschreven werd aan 'meneer pastoor'.

Paters als bessenbenaming

Het simplex *pater(tje)* wordt gebruikt voor het viooltje (Sint-Denijs, Tiel), de sleedoornpruim (Veurne) en het vergeet-mij-nietje (Sint-Denijs). In het geval van het viooltje en het vergeet-mij-nietje, twee liefelijke bloempjes, moeten we wellicht zoeken binnen het domein van de koosnaampjes. Het verkleinwoordje *patertje* drukt hier, heel uitzonderlijk, de grote emotionele betrokkenheid uit van de modale dialectspreker tot deze kleine, onschuldige plantjes.

De meervouden *paters* (Zuidelijk West-Vlaanderen) en *zwarte paters* (Kortrijk) vinden we terug voor de vruchten van de jeneverbes. Ook andere struiken zoals de braam (Ieper) de sleedoorn (Desselgem) worden met dit simplex benoemd. De groeiplaats lijkt in dit geval een productief benoemingsprocédé te zijn. De oorsprong van al deze benamingen moet dan ook

gezocht worden in de tuin van de abdij (Van Driessen). Immers, heel wat van deze struiken vond men vroeger in zowat elke kloostertuin terug. De namen *patersstruik*, *patertronk*, *zwarte-patersstruik* en *patersboompje* voor de jeneverbes, gaan vermoedelijk terug op een zelfde benoemingsstrategie. Bovendien werden de vruchten van de jeneverstruik vaak gebruikt ter bereiding van sterke dranken. In de middeleeuwen deed men dit wegens de vermeende geneeskrachtige werking die men aan deze bessen toekende. Een andere oplossing die Weijnen naar voren schuift houdt in dat de bessen genoemd werden naar hun kleur. De donkere kleur van de bessen lijkt immers sterk op de zwarte toog waarin de paters zich hullen.

Conclusie: de reden waarom de jeneverbes, de sleedoorn, de aalbes en de braam in verschillende streken dezelfde benaming gekregen hebben ligt dus wellicht in hun uiterlijke gelijkenissen: allemaal brengen ze donkere zwarte vruchtjes voort. De betekenisassociatie met pater is wellicht gebeurt onder invloed van de habitat, kleur en maatschappelijk nut die deze struiken gemeen hebben.

Andere benamingen met pater-

De namen *patersstok* (zuiden van Antwerpen) voor de zuring en de paardezuring zinspelen op de lange, bruine wortelstok van de plant. De Antwerpse namen *patersblad*, *patersstruik* en *paterswortel* voor de zuring gaan wellicht terug op hetzelfde motief.

Het heteroniem *paterblad* (Kempen en Centraal-Limburg) wordt gebruikt voor verschillende planten: De gewone smeewortel, de grote weegbree, maar ook de eerder besproken paardezuring en zuring. De gewone smeewortel *Symphytum officinale* heeft behaarde bladeren en roodviolet tot geelachtig witte bloemen. De plant ontspruit aan een dikke, vlezige penwortel. De grote weegbree is een vrij onopvallende plant die zeer algemeen voorkomt langs wegen, op vuilnisbelten en weilanden. Net als de zuring en de smeewortel heeft deze plant grote, opvallende bladeren en vermeerdert ze zich door deling van de wortelstok. Verwarring tussen de planten op grond van deze gemeenschappelijke kenmerken is dus best mogelijk.

De naam *patersstek* voor de gewone smeewortel vormt alvast een extra argument. Eén van de betekenissen van ‘stek’ volgens het WNT is ‘wandelstok’. Een zelfde motief wordt dus gebruikt voor de zuring en de smeewortel. Daarenboven vinden we binnen het namenbestand van deze planten heel wat primaire complexen terug op *-wortel* of *-blad*. Blijkbaar zijn het die delen van de plant die de aandacht getrokken hebben van de dialectspreker. De vraag waarom nu bepaalde namen het segment *-pater* bevatten is moeilijk te beantwoorden. De heteroniemen *patersstok* en *patersstek* zijn wellicht te verklaren door volksfantasie: men zag namelijk een gelijkenis

tussen de wandelstok en de wortelstok van deze planten. De toevoeging *pater-* kent dan een grappige bijklank. De volksnaam *pater(s)blad* kan dan gezien worden als een compromisvorm tussen de benamingen met *-blad* en *-wortel* en de woorden *patersstok* en *-stek*. Toch lijkt deze verklaring niet helemaal bevredigend. Misschien heeft het segment *pater-* een versterkende betekenis. *Pater-* zou dan volgens deze hypothese de opvallende grootte en vorm van de wortelstok en de bladeren beklemtonen. Een andere hypothese is dat de al deze kruiden door de paters werden gekweekt wegens hun geneeskrachtige eigenschappen. De kloosters beschikten immers vaak over een eigen kruidentuin.

Het zeldzame *patersbroodje* voor het kaasjeskruid is wellicht een compromisvorm die ontstaan is uit de woorden *paternosterkruid* (Tessenderlo) en de *brood-* en *broodjeskruid-* heteroniemen die in heel Limburg verspreid zijn. Het maatschappelijk nut dat een plant heeft binnen een bepaalde context, schemert heel vaak door in de naamgeving. Het lexeem *paternosterkruid* verwijst hier naar een aloud gebruik waarbij de kinderen paternosters maakten van de zaadbolletjes van het kaasjeskruid. Bovendien lijken diezelfde zaadjes op kleine broodjes of kaasjes.

4.1.2 Het simplex paap en zijn samenstellingen

De paardenbloem

De *Taraxacum officinale*, beter bekend als de paardenbloem kent een resem dialectbenamingen waarin het element *paap* vervat zit.

Laten we eerst de geografische spreiding bekijken. Het simplex *paap* vormt een gebiedje in Oost-Limburg en Midden-Noord-Brabant. Het compositum *paap-muts* (*papenmuts*, *paapmuts*, *papemutsen*) zit in het oosten van Noord-Brabant, het midden van de provincie Nederlands Limburg en één enkele maal in het zuiden van Gelderland. De unica *papenstronk* en *papenstek* treffen we aan op de respectievelijke plaatsen Hagestein (Zuid-Holland) en De Bilt (Utrecht). Het trefwoord *papenstoel* vormt een aaneengesloten gebiedje dat zich uitstrekt van het zuiden van Gelderland tot Utrecht. Het unicum *papen(bloemen)kruid* treffen we aan in het Limburgse plaatsje Nederweert. Lievevrouw-Coopman ten slotte vermeldt in zijn woordenboek de naam *papenbloem*.

Wie kent de paardenbloem niet? In april kleuren ze hele weilanden, velden en graskanten geel en het wegblazen van de zaadpluisjes is een bijzonder populair tijdverdrijf bij kinderen. De paardenbloem behoort tot de composietenfamilie en komt vrij algemeen voor in Nederland en België. De gele bloemhoofdjes zitten op een buisachtige steel, waaruit bij het afbreken wit melksap vrijkomt. De bladeren vormen een rozet en de vruchtjes zijn de welbekende, vederlichte ‘parapluitjes’.

De lege bloembodem die achterblijft na het wegblazen van de pluisjes heeft volgens Brok geleid tot de volksnamen met paap. De naakte bloembodem lijkt immers sterk op de tonsuur van monniken of papen (Brok 2006: 56). Ook in de andere talen merken we een zelfde benoemingsmotief op: *Mönchskopf*, *Pfaffenkron* in het Duits, het Franse *couronne de moine*, *teste de moine* maar ook het Zweedse *munkehuud*, *prästekrone* en het Noorse *munkepê*. Deze internationale bekendheid vindt zijn oorsprong in het Latijnse *caput monachi*. Volgens Stroop “de oudst bekende wetenschappelijke naam voor de paardebloem, die al in de dertiende-eeuwse plantenglossaria, zij het weinig, wordt aangetroffen” (Stroop 1969: 39). De wijde verspreiding van deze wetenschappelijke Latijnse term impliceert dat de samenstellingen met *hoofd* logischerwijs de oudste moeten zijn. De vormen *paap* en *papenkruid* zouden volgens deze theorie pas later ontstaan zijn: de ene term als verkorting, de andere als een veralgemening. De vorm *papenstoel* is dan weer ontstaan onder invloed van *paddestoel* waarna deze laatste zelf ging fungeren als benaming voor de paardenbloem. Beide volksnamen treffen we inderdaad in elkaars nabijheid aan. Een dergelijke contaminatie is dus best mogelijk (Stroop 1969: 40).

De wilde roos en andere struiken

Ook de hondsroos *Rosa canina*, en de egelantier *Rosa rubiginosa*, kennen een aantal volksnamen met paap. Beide struiken behoren tot de rozenfamilie en hebben takken die met haakvormige doorns bezet zijn. De hondsroos is wit of roze van kleur. De egelantier heeft enkel een roze bloem. Belangrijker in deze context zijn de vruchten ofte de rozenbottels. Deze zijn rond en hebben een koraalrode kleur. De rozenbottel is een schijnvrucht aangezien de eigenlijke vruchtjes in de bloembodem liggen ingebed. Vaak is het zo dat de naam voor de opvallende, rode vruchten de struik zelf aanduidt (*pars pro toto*). Voor de hondsroos vinden we in de PLAND volgende namen terug: *paap*, *paapmuts*, *papenbrom*, *papenkeutel*, *papenkul*, *papenkullenbos*, *papenkullenstruik*, *papenkulletjesborst*, *papenkulletjeshout*, *papenmutsenstruik* en *papenroos*. Voor de egelantier treffen we in het WVD de volgende namen aan: *paap*, *papebraam*, *papekap*, *papekop*, *papekul*, *papekulstruik* en de meervouden *papekullen* en *papen*. Aparte benamingen voor de vruchten van deze wilde rozen zijn:

paap, *paap-muts* (en varianten), *papenbelletje*, *papengulletje*, *papenkannetje*, *papenkeutel(tje)*, *papenkul* (en varianten), *papenmouwtje*, *papenpul*, *papentoet* en *papentuit*.

Ook de meidoorn en diens vruchten, de meidoornbottels doen mee. De bloem van de meidoorn is wit en de ronde, rode vruchtjes zijn eetbaar. Benamingen zoals *paap*, *papenkulletje* en *papenkannetje* alsook *pastoorskulletje* duiken ook voor deze struik veelvuldig op. De *papenkulletjes* (als benaming voor de vruchten van de wilde roos) vormen een aaneengesloten gebiedje in het Noorden

van Centraal-Limburg. De vorm *kul* is verwant met het woord *kuil* dat op zijn beurt cognaten heeft in het Middelnederduits *kûle* (teelbal, knots), Middelhoogduits *kûle* (bol, kogel) en Hoogduits *kaule*, *keule* (knots). Het element *kul* in de benamingen voor de rozenbottel wijst dus op de ronde vorm van de vruchten. Het type *papenpul* vinden we, evenals de vorm *papengul*, hoofdzakelijk terug in de Kempen.

De *papenkannetjes* zitten dan weer in het midden van het Noordwest-Brabantse gebied gesitueerd. Een *papenkannetje* of *papenpulletje* wordt in het WNT gedefinieerd als een ‘kannetje waarin de misdienaar den priester den wijn en het water in de mis aanreikt, ampule’. Een metaforische naamsoverdracht op grond van een uiterlijke overeenkomst lijkt ons, alsook Paque, niet geheel onwaarschijnlijk. Het woord *gul* betekent naast het hedendaagse ‘vrijgevig’ ook ‘bol’. Opnieuw blijkt de vorm van de vrucht een belangrijk benoemingsmotief te zijn. Een andere mogelijkheid is dat deze benamingen ontstaan zijn als eufemismen. Voor de ‘echte’ gelovigen waren de namen *papenkul*, *papenkullenbos*, *papenkullenstruik* enz... die verwezen naar de teelballen van de priester, mogelijk te expliciet. Wellicht heeft men daarom voor de verbloemende alternatieven *papengul* en *papenpul* gekozen.

De trefwoorden van het type *papenkeutel* (oostelijk Belgisch Limburg), *papentuit* (grensgebied Oost –en Centraal-Limburg), *papentoet* (oostelijk Noord-Brabant) en *papenmuts* (Centraal- en Oost-Limburg) moeten we wellicht ook binnen deze categorie onderbrengen. De vorm *keutel* die we in de samenstelling *papenkeutel* terugvinden, benoemt een dik, rondachtig voorwerp en heeft tegelijkertijd een grappige bijklank. De vormen *tuit* en *toet* zijn etymologisch verwant en wijzen op het tuitvormige karakter van de vruchtjes.

Daarnaast duiden de hierboven besproken benamingen tal van andere struiken (en hun vruchtjes) aan. De Bo/Samyn geven het simplex *paap* op als benaming voor de brem. De vormen *papenkannetje* en *papenkeutel* worden gebruikt voor de kornoelje; een struik met blauwzwarte, besachtige steenvruchten. Ook de dotterbloem, de gele plomp en de witte waterlelie worden in het westen van het Noord-Brabantse gebied *papenkan(netje)* genoemd. De gedeelde, waterige habitat en de min of meer bolvormige kroonblaadjes hebben wellicht geleid tot naamsverwarring. Het type *papenkul* benoemt verschillende soorten bessen: de wilde lijsterbes, de vlierbes, de vruchten van de Gelderse roos en de rode bes. Het grappige *papenlul* vinden we terug voor de lisdodde en de kornoelje. En het *papenmutsje* ten slotte wordt ook gebruikt ter aanduiding van de wilde lijsterbes, blauwe monnikskap en de kardinaalmuts

Overige benamingen met paap-

De tuinjudaspenning heet in het West-Vlaamse Kortrijk *monnaie-du-pape* en in Geetbets (Vlaams-Brabant) *papengeld*. Deze plant wordt vernoemd naar de zaaddoosjes of hauwtjes die op penningen lijken. Wanneer men deze tegen het licht houdt, zouden de zaadjes op Hebreeuwse letters lijken (Vandenbussche). Een religieuze bijklank vinden we ook terug in het heteroniem *pausengeld* dat verspreid ligt in het Zuid-Brabantse gebied. Beide benamingen dragen een spottende, stereotiepe ondertoon. De term *papengeld* zou wel eens kunnen verwijzen naar de hebzucht van de dorpspriester. Taferelen waarin deze laatste het offerblok plundert, lijken niet geheel ondenkbaar. De naam *pausengeld* slaat dan weer op de eeuwenoude weelde en rijkdom van de Rooms-katholieke Kerk.

De benaming *papenkeral* (Winterswijk) voor de blauwe druifjes verwijst opnieuw naar de vorm van de bloempjes. Dit plantje bestaat uit hemelsblauwe bloemtrosjes. De gewestelijke vorm *keral* betekent 'kraal' en slaat op de opvallende, kegelvormige trosjes.

Andere *papen* treffen we aan in de volgende benamingen: *papenklootjes* voor het speenkruid, *papenneus* voor de grote ratelaar, *papenteers* en *papenkool* voor de aronskelk en de vorm *papenschoen* voor de akelei. De term *papenklootjes* refereert aan de knotsachtige wortels van het speenkruid. De speenkruid wordt om diezelfde reden ook wel hanenklootjes genoemd. Blijkbaar zag het volk een gelijkenis tussen dit geslachtsdeel en de wortelknolletjes. Ook de naam *papenteers* kent een ietwat vulgaire, grappige bijklank. Het woord 'teers' duidt volgens het WNT het mannelijke lid aan. Dit

papenteers slaat wellicht op de langwerpige bloeikolf van de reeds eerder besproken aronskelk. De benaming *papenkool* blijft voorlopig een raadsel. Misschien heeft de naam te maken met de vormelijke kenmerken van de plant? De vorm *papenneus* voor de grote ratelaar verwijst naar de vorm van de gele bloempjes die, mits enige verbeelding, wel wat weg heeft van een neus. De toevoeging *paap* maakt het geheel des te grappiger. *Papenschoen* tot slot, moeten we wellicht kaderen binnen de *pantoffeltjes*-benamingen die aan de akelei worden gegeven.

Conclusie: papenbenamingen

Samenvattend: Het woord *paap* heeft dikwijls een schertsende, spottende bijklank. De paap of dorpspriester, die in tegenstelling tot de vaak geleerde monniken weinig of geen scholing genoten had, was vroeger dikwijls het mikpunt van spot. Het is in deze context dat we het grote aantal plantnamen met *paap*- moeten situeren. De namen *papenkeutel*, *papenlul*, *papentoet* en *papentuit* verraden naast de bloemvorm ook letterlijk de zin voor humor die bij het gewone volk leefde. Het heteroniem *garenpaap* voor de libel kunnen we op een zelfde manier interpreteren. Het determinatum *-paap* zou dan, analoog met *smulpaap*, geëvolueerd zijn van een benaming voor een geestelijke naar een spottende benaming in het algemeen (De Pauw 2000: 165). We kunnen concluderen dat het segment *paap* in deze plantnamen een spottende, ietwat ironische bijklank heeft. Het determinans *paap*- in *papenlul* en *papenkeutel* heeft m.a.w. een versterkende, weliswaar grappige, betekenis. Andere voorbeelden van dergelijke versterkende determinansen vinden we terug in de benamingen voor de paardebloem. Zo heeft het woorddeel *hond*- in de volksnaam *bondebloem* een denigrerende, pejoratieve betekenis. Ook het woord *paard* in *paardebloem* blijkt een ongunstige betekenis te hebben. Al deze benamingen hebben gemeen dat ze verwijzen naar de attitude van de dialectspreker. De paardebloem lijkt niet op een hond of paard evenmin als de meidoorn of wilde roos weg heeft van een priester. Deze toevoegingen zijn dan ook louter expressief bedoeld. De vraag is natuurlijk of we deze conclusie ook kunnen doortrekken naar het simplex *paap* en de benamingen die hoofdzakelijk de vorm van de plant aanduiden (*papengul*, *papenkannetje*, *papenkul* en *papenmuts*).

4.2 Vrouwelijke geestelijken

Naast pastoors, papen en monniken hebben ook vrouwelijke geestelijken tot de verbeelding van het volk gesproken. Zo blijken de begijntjes een bijzonder populaire bron van inspiratie te zijn. Vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw werden deze spiritueel georiënteerde groepen van

vrouwen steeds belangrijker. Het verschil met nonnen bestond erin dat zij ten allen tijde hun geestelijk staat konden opgeven. Ook bleek de toegang tot deze begijnenorde veel democratischer dan de kloosters.

Randjesbloem

De volksnaam *begijntje* is opgenomen in de PLAND en duidt de randjesbloem *Arabis caucasica* aan. Deze bodembedekker bestaat uit roomwitte bloempjes en dient om bloemperken te omzomen. Vandaar de naam randjesbloem, die bijgevolg verwijst naar de plaats van voorkomen. Volgens Paque slaat de naam *begijntje* op het onschuldige uiterlijk van het plantje. Net als een begijntje zien de bloempjes er net en zindelijk uit. Het bestaan van het dialectwoord *onschuld*, dat eveneens gebruikt wordt ter aanduiding van de randjesbloem, staft zijn verklaring.

Daarnaast speelt hier ook een zekere kleurensymboliek mee. Wit is immers het symbool van reinheid en zuiverheid. Een naamgevingsmotief dat we ook terugvinden in de naam *nonnetje* voor het sneeuwkllokje (Zuid-Holland). Het trefwoord *begijntje* vinden we terug in het westen van de provincie Vlaams-Brabant, in de Nederlandse provincie Limburg alsook in het midden van het Nederlandse Noord-Brabant. De naam *begijntjesbloem* treffen we eveneens aan in deze laatstgenoemde provincie (Hoeven).

De herfsttijloos

De volksnamen *naakt-begijntje*, *naakte-begijn*, *naakte-begijntje* en *poedernaakte-begijn* verwijzen alle naar de herfsttijloos *Colchicum autumnale*. Deze plantensoort is een knolgewas dat met zijn paarse kroonblaadjes zeer sterk op de krokus lijkt. In het wild komt de herfsttijloos helaas nog maar zelden voor. Zowel de Nederlandse naam als de dialectbenamingen slaan op de kale bloei van deze plant. Volgens Vandenbussche schieten de bloemen zonder bladeren uit de grond en ziet het plantje er dus 'gansch naakt' uit. Het element *naakt* verwijst m.a.w. naar de algemene indruk die de plant op het volk nalaat, naar een soort algemene karakteristiek (Brok 1993: 21). Het schrale, naakte voorkomen van de herfsttijloos springt in het oog, waardoor het volk die naaktheid ook in zijn benamingen zal incorporeren. Ook de namen *naakte-juffer*, *kale-juffer* en *naaktbloeier* in Nederland en *povermadammekens*, *naakte-vrouwkens* en *arme klare* in het Nederlandstalig België verwijzen volgens Brok naar het bladloze uiterlijk van de herfsttijloos.

Het trefwoord *arme klaren* en varianten vinden we terug in de grote Vlaamse dialectwoordenboeken van West-en Oost-Vlaanderen. Zowel De Bo, Joos als Lieve-vrouw

Coopman geven dit woord op als benaming voor de herfststijlloos. In Paque en de PLAND wordt het woord respectievelijk in Oostrozebeke en Brugge geattesteerd. De Arme Klaren zijn een kloosterorde die rond 1212 door de Heilige Clara van Assisi werd gesticht. Kenmerkend voor deze nonnen is dat zij in armoede leven. Het verband tussen deze arme zusters en het schrale, naakte plantje ligt voor de hand.

Ook de Noord-Nederlandse naam *martelaren van Gorkum* moeten we tegen deze ‘kale, armoedige’ achtergrond situeren. Deze martelaren duiden een groepje katholieken aan die wegens hun geloof opgehangen werden door de Watergeuzen. Nadien werden hun lichamen verminkt. Waarschijnlijk zag men een verband tussen hun verminkte lichamen en het schriële plantje.

Het sneeuwkllokje

Brok geeft aan dat de begrippen ‘naakt’ en ‘bloot’ vaak in verband worden gebracht met personen en mensen. In dit kader moeten we ook de benamingen *nakende-mannetjes*, *nakend-wiefke* en *naakt-meisje* voor het sneeuwkllokje situeren (Brok 1993: 21). Hoewel *-begijntje* een persoonsnaam aanduidt, lijkt het vrome karakter van deze zusters moeilijk in overeenstemming te brengen met het element *-naakt*. Een naakt begijntje is wel het laatste wat je kan verwachten en riep wellicht bij het volk allerlei grappige connotaties op. Deze geestelijken werden dus figuurlijk ‘in hun blootje gezet’. Daarenboven toont het gesubstantiveerde adjectief *patermoedernaakten* (Denderwindeke e.o.) dat ook de paters het moesten ontgelden.

Het mooie *begijntjes-gouden-bemd* dat we als unicum aantreffen in Heist op den Berg werd wellicht beïnvloed door de andere begijnenbenamingen die wijd verbreid liggen in het Nederlandstalige deel van België. Het veralgemeende trefwoord *naakte-begijn* vormt enkel een aaneengesloten gebiedje in het Midden-Noord-Brabantse gebied. In Moerzeke en Hamme, op de grens tussen Antwerpen en Oost-Vlaanderen treffen we tenslotte de *poedernaakte-begijnen* aan. Het unicum *pernottebegijn* (Moorsel) heeft een zelfde betekenis, ‘in zijne pernotten’ betekent immers naakt en ongekleed (PLAND).

Naamsovereenkomst

De naam *stinkende begijn* wordt in Herentals zowel voor het afrikaantje als de stinkende kamille gebruikt. Deze uiterlijk, zeer verschillende plantjes hebben een sterke, onaangename geur die insecten en ander ongedierte weert. De overeenkomst in volksnamen tussen diverse flora gaat vaak terug op een uiterlijk kenmerk die beide planten met elkaar gemeen hebben. Botanisch

gezien kunnen deze planten zelfs behoren tot zeer verschillende families (Brok 1993: 17). In het geval van de stinkende kamille en het afrikaantje is het de reuk die een belangrijke rol speelt. De naam *stinkende begijn* slaat volgens Brok op de dichte kledij van deze nonnen en de mogelijke welriekende gevolgen daarvan. Bovendien hadden geestelijken de gewoonte zich niet vaak te wassen. Opnieuw komt hier een zekere spatzucht tegenover kerk en klooster aan de oppervlakte drijven.

Het bijzonder komische *begijneknuppel(tje)* duidt naast de grote lisdodde ook de heermoes aan. We vinden het dialectwoord terug in het zuiden van het Nederlandse Limburg. Ook hier veroorzaken de uiterlijke gelijkenissen naamsverwarring en bijgevolg naamsovereenkomst. De heermoes bezit naast de groene, steriele stengels ook lichtbruine, vruchtbare stengels met een knotsvormige top. Dit uiteinde lijkt mits een beetje fantasie op de zwartbruine aren van de grote lisdodde. Zowel de heermoes als de grote lisdodde (het geheel) worden genoemd naar één van hun onderdelen: de stengel of aar. Deze woordvormingsstrategie kennen we als de *pars pro toto*. De gelijkenis tussen een knuppel en deze sigaarvormige uiteinden is treffend. Alweer creëert de combinatie van een onverwachts element, in dit geval knuppel, met het vrome karakter van het begijntje een grappig effect.

Anderen namen met begijn en non

Het trefwoord *begijnenvoorschoot* treffen we enkel aan in het woordenboek van Paque. Het wordt gebruikt als benaming voor het zwart en wit nieskruid. Volgens Paque zijn “de bladeren dezer gekweekte plantsoorten fijn en regelmatig geplooid als de voorschoot eener begijn”.

De naam *nonnenkous(en)* wordt aan de West-Vlaamse kust gebruikt als benaming voor de sleutelbloem. In datzelfde West-Vlaanderen treffen we ook een gebiedje *bennenkousen* aan. De benamingen zouden refereren aan de buisvormige bloemen van de sleutelbloem. Die buisvorm heeft de sleutelbloem immers gemeen met de kous als beenbkleedsel (Kruijssen, Swanenberg, de Pauw 2002:34). Wellicht werd vanuit een nogal spottende motivatie het element *ben* vervangen door *non*. Het trefwoord *tamme nonnenkous* gebruikt men naar analogie met de ‘gewone’ *nonnenkous* voor de gekweekte variant van de sleutelbloem.

Het zeldzame *menistenzusje* treffen we één keer aan in Friesland (Workum) alsook een heel eind daarvandaan in de Nederlandse provincie Limburg (Montfort). De naam is er synoniem met het

poëtische *hoe-langer-hoe-liever*, beter bekend als het *porseleinbloempje* of *schildersverdriet*. Paque vermeldt dat het roze bloempje zo mooi is dat geen schilder het zou kunnen namaken, en hoe langer je het waarneemt, hoe liever je dit plantje ziet. De menisten of doopsgezinden vormden in de 17e eeuw één van de talrijke hervormingsbewegingen tegen de gevestigde Katholiek Kerk. Zij werden vernoemd naar de Fransman en stichter Menno Simonsz. Het lemma *menistenzusje* duidt naast het gelijknamige bloempje ook een ingetogen meisje aan (Van Dale). Het onschuldige en liefelijke karakter van de hoe-langer-hoe-liever wilde men wellicht uitdrukken door toevoeging van een religieus element: de menisten. De gedeelde gevoelslading tussen vrouw en plant maakt deze volksnaam metaforisch. Volgens Uittien moeten we de naam *menistenzusje* binnen de categorie spotnamen onderbrengen. De benaming zou volgens hem ontstaan zijn in de periode dat de vrouwelijke mennisten of doopsgezinden zich onderscheidden door een opvallend eenvoudige garderobe. Hun japonnen waren versierd met kleine bloempjes en ‘zedig van kleur’. Onder die zogenaamde eenvoudige garderobe ging vaak een grote weelde schuil. Deze vrouwen werden bijgevolg aangeduid met de spotnaam *mennistenzusje*. De fijne bloempjes van de hoe-langer-hoe-liever hebben wellicht hun naam te danken aan de klederdracht van deze mennistenzusjes (metonymie).

De kwezel

Ook de kwezel konden we moeilijk achterwege laten binnen deze bespreking. In de Zuidelijke Nederlanden is dit een afkeurende, ietwat spottende benaming voor een vrouw of meisje wier leven in teken staat van de godsdienst. Bij uitbreiding gebruikt men dit woord ook voor een suffe, onbeholpen man.

De naam *kwezelstip* vinden we bij Paque, Vandenbussche en in het Kempenlands woordenboek terug als benaming voor de oostindische kers. Het determinatum *-tip* slaat wellicht op de slip van de bloem.

Daarnaast gebruikt men het *kwezeltje* voor het duifkruid (bij Paque schurftkruid genoemd). Dit kruid komt voor in verschillende varianten, hoewel Paque wellicht de zwart purperen variant voor ogen had. Het meervoud *kwezeltjes* verwijst immers naar de kleurenovereenkomst tussen de bloempjes en de donkere kledij der kwezels. Het lexeem *kwezelbloem* gebruikt men dan weer voor de blauwe knoop. Deze grote blauwe bloemen lijken sterk op de lila-blauwe variant van het duifkruid. Het is niet onwaarschijnlijk dat door verwarring de term *kwezelbloem* voor beide bloemen gebruikt werd.

4.3 Conclusie

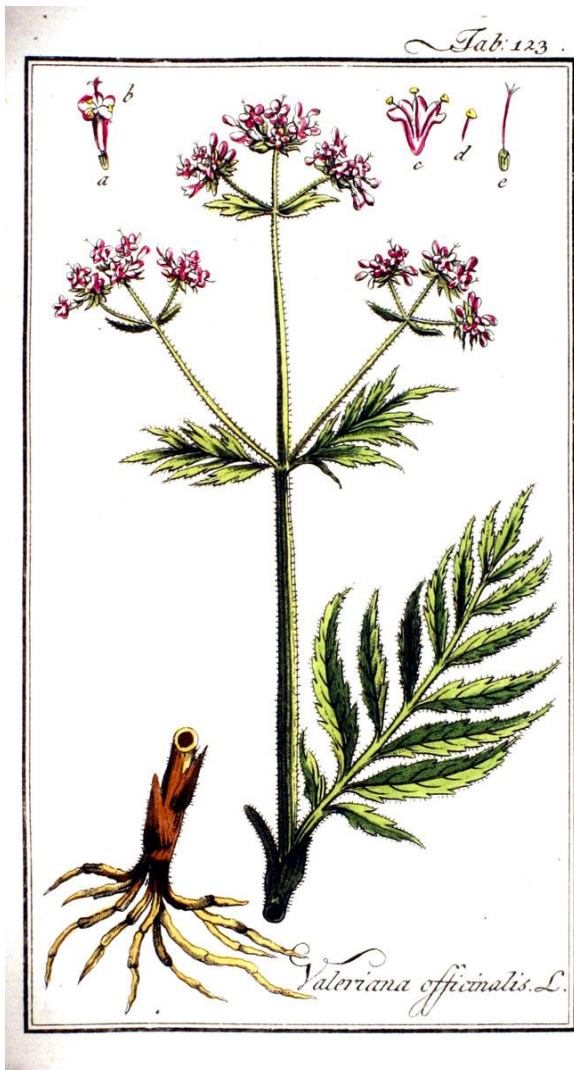
Dat pastoors, paters en andere geestelijken een bijzonder kleurrijke rol gespeeld hebben binnen de volksnaamgeving hoeven we alvast niet meer aan te tonen. Het grote aantal namen binnen deze categorie getuigt enerzijds van een diepe geloofszin, anderzijds van een sterk staaltje volkshumor.

Verskillende benoemingsmotieven kwamen bijgevolg in deze uiteenzetting aan het licht. Recapitulerend kunnen we zeggen dat de dialectische plantnaamgeving vaak berust op zintuiglijke waarneming. De namen *pastoorschoed*, *paterkapje* en *paapmuts* verwijzen naar de vorm van de bloem, het leuke *pastoorsbemdje* naar de kleur en de *naakte begijnen* refereren aan het kale voorkomen van de herfsttijloos.

Naast uiterlijke waarneming veroorzaken ook humor en affectie heel wat lexicale variatie. Het bestanddeel *paap* in de woorden *papenkentel*, *papenlul*, en *papenkulletje* heeft een uiterst grappige connotatie. Maar ook het ongewone *naakte* of *stinkende begijn* kunnen we allerminst serieus interpreteren. Begijnen, priesters en paters, allen lijken ze maar niet te ontsnappen aan de genadeloze spotzucht van het volk.

Thema 5: De duivel en Judas

Van duivelse klimmers en giftige kruiden

Valeriana officinalis

20 juni; Valeriaan

Dit schermkruid koestert niet de eigen lust,
al weet het van de nerven der neurosen;
haar witte bloesems nijgen soms naar blozen
als men haar roemt als bron van zieleerust.

Moeras en broek heeft ze als plaats gekozen,
waar onweerlegd een boze geest in steekt,
wier macht zij stil maar onvermoeibaar breekt,
opdat geen plant zijn magisch gif zal lozen.

Gewijde vleugels, ingetogen veren,
in deugdzaamheid en vredigheid ontvouwd,
in haar verstilt het dagelijks begeren.

En wie gedwee op haar beraad vertrouwt,
zal in de ziel geen evenwicht ontberen,
hoezeer de wereld scheve torens bouwt.

Frans Hoppenbrouwers

5.0 Inleiding

Zoals het volk gelooft, heeft God de bloemen tot vreugde voor de menschen geschapen en zoo lang de mensch nog van bloemen houdt, is hij met onzichtbare draden aan de hemel verbonden. De duivel wilde die draden verbreken, hij ging over de aarde en keek met zijn boozen blik naar de bloemen, om ze te vergiftigen. Doch God zond wind en de meeste bloemen neigden haar kopjes naar de aarde, zoodat de duivel ze geen kwaad kon doen. Slechts enkele bloemen bleven staan en werden door het oog van den duivel vergiftigd. (Heukels en De Kruyff 1908: 19-20)

Deze duivelssage moet de oorsprong van de giftigheid van bepaalde planten verklaren. Inderdaad, uit wat volgt, zal blijken dat heel wat giftige planten met de duivel of hekserij in verband werden gebracht.

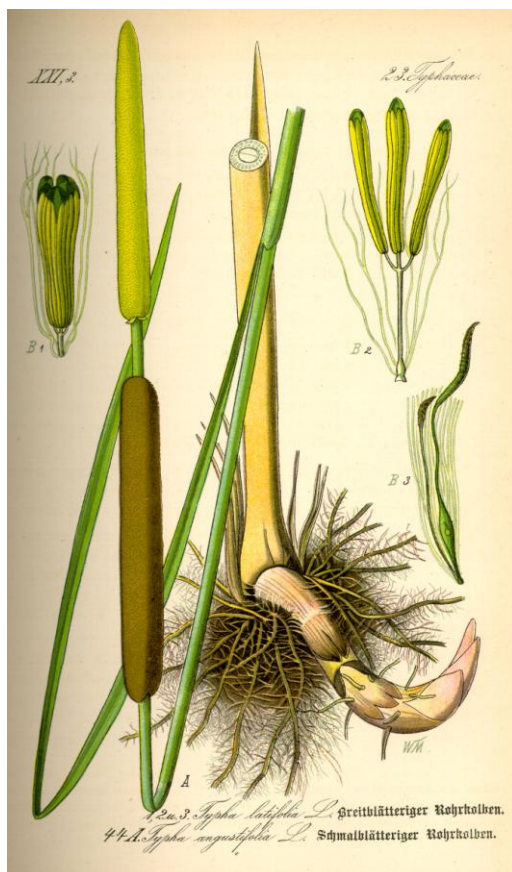
In dit laatste hoofdstukje nemen we de zogenaamde duivels- en judasplanten onder de loep. Eerst verklaren we die plantnamen die met de duivel geassocieerd worden. Vervolgens wijden we een kort stukje aan de anti-demonische planten. Die hebben een afwerende functie en worden gebruikt om de duivel en zijn dienaars op afstand te houden. Ten slotte bespreken we kort de planten die in hun naam het element *judas*- hebben.

Al de ‘duivelse’ planten hebben meestal, maar niet altijd een negatieve connotatie. Of ze zijn giftig, of ze hebben een kwalijke reputatie als gevreesd akker- en tuinonkruid. Of ze worden om nog andere redenen met argwaan bekeken. In wat volgt, hebben we vooral aandacht voor de verschillende patronen en motieven die geleid hebben tot de bijzonder grote hoeveelheid volksnamen binnen deze categorie.

5.1 ‘Duivelse’ planten

5.1.1 Van tingels, knuppels en benders

De namen *duivelskruid* en *duivelsblad* bezigt men in Antwerpen voor de gewone en kleine brandnetel (Cornelissen-Vervliet). Heemkring d’EUZIE vermeldt voor het Waasland de vorm *duivelstong* (Van Driessen 1999). Ondanks de eetbaarheid en de bloedzuiverende eigenschappen van de brandnetel werd de naamgeving vooral beïnvloed door het negatieve imago van de plant.

De haartjes van de brandnetel bevatten immers verschillende chemische stoffen, die bij aanraking ‘blaren’ en jeuk veroorzaken. Die prikkende werking maakte de brandnetel tot één van de meest verguisde onkruiden. Dergelijke ‘duivelse plant’ kon niet anders dan een werktuig van de duivel zelf zijn. En wat te denken van het spreekwoord: ‘da kruid ken ik’ sprak den duvel en hij vaagde zijn gat met nen tingel!’ (Van Driessen 1999).

Het grappige *duivel(s)knuppel* voor (de aar van) de grote lisdodde refereert uiteraard aan de langwerpige, bruine aar van de plant. We treffen het aan in het Cuijkse gebied en één enkele keer in Gelderland en Utrecht. De variant *duivelskluppel* vormt een gebiedje in Oost-

Limburg. Volgens het WNT is *-kluppel* een afleiding van het werkwoord kloppen. De vorm wordt nog gebruikt in de oostelijke dialecten maar is in de standaardtaal vervangen door *knuppel*. Andere namen zijn: *duivelsigaar* (Hien), *duivelsstek* (Echt), *duivelsstok* (Gelderland), *duivelstoorts* (Rhenen) en *duivelstak* (Vreeswijk). Men geloofde immers dat de duivel zich verdedigde met knuppels, stokken of roeden, of deze gebruikte om heiligen af te ranselen (Teirlinck 1930: 92). Paque geeft ook nog de namen *duivelsknop* en *duivelsbenders*. Al deze namen zouden volgens Brok teruggaan op de vaste relatie die er bestaat tussen de duivel en het water. De duivelsfiguur zou bovendien gebruikt worden als ‘kinderschrik’, om kinderen op een veilige afstand te houden. De lisdodde groeit immers aan de waterkant waardoor het voor kinderen zeer gevaarlijk is om zo’n *sigaar* te plukken (Brok 2006: 67-68). Ook Teirlinck vermeldt een bepaalde sage waarin het riet als eigendom van de duivel wordt beschouwd. Wel is onzeker wat met de naam *duivelsbenders* bedoeld wordt. Een *duivelsbender* is in het Breuker dialect een ‘vlegel, een ruw persoon’. Wellicht is deze naam grappig bedoeld en moet hij dus ook zo geïnterpreteerd worden. Een andere interpretatie biedt Paque. *Duivelsbender* heeft dan de betekenis van ‘duivelsbanner’. Volgens hem werd de lisdodde vaak afgebeeld als één van de arma christi (de wapens van christus). Onder de vorm van de ‘ecce homo’ draagt hij dit riet als een scepter in de hand. De *ecce homo* (‘zie, de mens’) waren de woorden waarmee Pontius Pilatus Jezus aan het Joodse volk toonde. Hierdoor dacht het volk dat de plant gebruikt werd om kwade geesten en duivels te verbannen. Ook bij Teirlinck vinden we een soortgelijke uitleg terug (Teirlinck 1930: 69). Hoewel hij ook het omgekeerde beweert: aangezien de lisdodde als spotscepter aan de messias-koning werd geschonken, bleef zij vervloekt en aan de duivel toegewijd (Teirlinck 1930: 288). Hoewel Paque’s verklaring niet geheel onwaarschijnlijk is, geven we toch de voorkeur aan de hypothese van Brok.

5.1.2 Over bijtende duivels en giftige beten

De duivelsbeet

De blauwe knoop heet in het westen van Zeeuws-Vlaanderen *duivelsbeet*. Ook De Bo vermeldt deze volksnaam. De *Succisa pratensis* is een hoge plant met een blauw bloemhoofdje op een lange, slanke stengel. De namen *duivelsbeet*, *remors du diable*, *devil’s bit* en *Tenfelsabbiss* vinden alle hun oorsprong in een aantal, wijdverspreide sagen. Een jongeman sloot met de duivel een verbond waardoor deze laatste hem de geneeskrachtige eigenschappen van alle planten zou openbaren. Toen de jongeman te verstandig werd, dacht de duivel dat hij door zijn kennis te veel afbreuk zou doen aan de hel en maakte hem blind. De jongeman wist echter het kruid te vinden waarvan de

wortel hem genas en hem bijgevolg het zicht teruggaf. Toen werd de duivel zo boos dat hij de genezende wortel er afbeet. Sindsdien ziet de wortel er uit alsof hij afgebeten is (Heukels & De Kruiff 1908: 20). In werkelijkheid sterft de wortelstok na een tijdje langs de onderkant af, wat hem een afgebeten uitzicht geeft. Een andere sage vertelt dat de duivel sinds mensenheugenis de verborgen krachten van allerlei planten kende. Zo ook van de *Succisa pratensis*. Deze machtige kennis wendde hij aan ten behoeve van het kwaad. Dit bedroefde Maria ten zeerste. Zij ontfermde zich over de mensheid en ontnam de duivel de kracht om het kruid nog langer tot diabolische doeleinden te gebruiken. Bijgevolg beet de duivel uit toorn en razernij de wortel eraf. Nog een andere variant zegt dat toen de mens de mysterieuze macht van de blauwe knoop ontdekte, hij

er geweldig veel goeds mee kon doen. Dit kon de nijdige duivel niet verkroppen en het vervolg kennen we al. Teirlinck somt in zijn *Flora Diabolica* nog een heleboel andere plantensagen op die de herkomst en het uitzicht van de blauwe knoop moeten verklaren (Teirlinck 1930: 109-114).

Ook de kruipende boterbloem wordt volgens De Bo *duivelsbeet* genoemd. In tegenstelling tot de blauwe knoop is deze boterbloemsoort zwak giftig en wordt dus ook niet door het vee gegeten. Vermoedelijk werd de plant hierom met duivel in verband gebracht. Dezelfde redenering kan ook doorgetrokken worden naar de wolfsmelk en de zwarte nachtschade die eveneens met de volksnaam *duivelsbeet* worden aangeduid. De wolfsmelk is een plantengeslacht waarvan de meeste soorten giftig zijn. De naam *duivelsbeet* komt voor in Borsbeke, in het zuiden van Oost-Vlaanderen. Andere 'duivelse' namen zijn *duivelsmelk* (Vorden; Achterhoek) en *duiveldrek* ('t Bildt; Friesland). Deze laatste twee wijzen op het giftige melksap dat nefast is voor huid en ogen. Teirlinck vermeldt hoe de wolfsmelksoorten giftig geworden zijn. Het verhaal gaat als volgt: de goede God heeft geen boze planten geschapen. Zo waren in het begin de wolfsmelksoorten zeer weldadige kruiden. Ze schonken mens en dier lekkere melk. Hierom werd de duivel afgunstig en vervloekte hij de *Euphorbia*. Sedertdien is de melk van dit plantengeslacht giftig geworden. Anderen beweren dat de vloek door kwaadaardige herders werd uitgesproken (Teirlinck 1930: 118-119). Ook de Standaardnederlandse naam kunnen we op die manier verklaren: de wolf wordt in dit geval beschouwd als een verpersoonlijking van de duivel. Zowel *duivelsmelk* (Huisseling) en

duivelsdrek (Hindeloopen) benoemen ook het kroontjeskruid, dat ook tot de wolfsmelkfamilie behoort. *Duiveldrek* duidt in Tzum (Friesland) ook de herik aan. Deze plant behoort tot de kruisbloemenfamilie en bezit kleine, gele bloempjes. Waarom de plant *duiveldrek* heet is niet meteen duidelijk. Wel is de herik een zeer lastig onkruid op akkers. Vermoedelijk werd ze hierom als een duivelse plant beschouwd.

De zwarte nachtschade is een lage plant met witte bloemen en zwarte, giftige bessen. De naam *duivelsbeet* gebruikt men te Lokeren. De namen *duivelskraal*, *duivelskral(en)* vormt een aaneengesloten gebiedje in de Kleverlandse en Cuijkse regio. *Duivelskruid* wordt éénmaal in noordelijk en éénmaal in zuidelijk Limburg geattesteerd. Opnieuw lijkt de giftigheid van de plant productief te zijn. De term *duivelskral* duidt in hetzelfde gebied nog heel wat andere planten aan: het sporkehout (vrucht), de wilde lijsterbes, het kaal knopkruid, de wolfskers, de vogelkers, de jeneverbes en het bitterzoet. Het sporkehout heeft net zoals de zwarte nachtschade zwarte besjes waarvan de zaden bovendien giftig zijn. De bitterzoet en de wolfskers behoren beide tot de nachtschadefamilie en hebben net zoals de *Solanum nigrum* zwarte giftige bessen. De naam werd waarschijnlijk overgedragen op andere bessensoorten die niet of weinig giftig zijn zoals de lijsterbes en de jeneverbes. Waarom het kaal knopkruid de naam *duivelskral* heeft meegekregen, is niet meteen duidelijk. Deze composiet met witte lintbloempjes is niet giftig en draagt geen besvormige vruchtjes.

De naam *duivelsbeet* duidt verder nog de bosanemoon en het moederkoren aan. Twee planten die uit wat volgt wel meer namen met *duivel-* blijken te dragen. De bosanemoon behoort tot de ranonkelfamilie en heeft witte, soms rood aangelopen bloemen. Vroeg in het voorjaar bedekken vaak hele tapijten bosanemonen de bodem van naald-en loofbossen. De naam *duivelsbek* zit verspreid in het zuiden van Oost-en West-Vlaanderen, in Antwerpen en Noord-Brabant. *Duivelsklauw* komt hoofdzakelijk voor in het Zuiden van ons taalgebied nl. in oostelijk Oost-Vlaanderen, in het noorden van Antwerpen en in Oost-Limburg. De minder frequente benaming *duivelsbloem(etje)* zit voornamelijk in Brabant en heel sporadisch in Oost-Vlaanderen. De unica *duivelskruid* en *duivelspoot* treffen we respectievelijk aan in Torhout en Duffel. Paque geeft ook nog de benaming *duivelsbeet* voor de plaatsen Ingooigem en Gavere. Al deze onpopulaire namen dankt de *Anemone nemorosa* aan haar giftige eigenschappen. De bladeren en het sap bevatten immers giftige stoffen. Volgens Vandenbussche heeft dit liefelijk ogende plantje ook huidontstekende eigenschappen. Dergelijke ontsteking wordt door het volk *wild vuur* genoemd. Van Driessen vermeldt ook nog de naam *rappenkruid* waarbij *rappen* de volksnaam was voor een huidziekte die gepaard ging met onaangename *werten* of puisten (Van Driessen 1999). De determinata *-klauw* en *-poot* verwijzen dus niet naar de vorm van wortel of blad zoals Paque

veronderstelt, maar naar de huidontstekende eigenschappen van de plant. Bij aanraking van het giftige sap zag het volk wellicht dat de hand geïrriteerd raakte en ‘duivelsrood’ uitsloeg.

Het moederkoren (zie ook thema 3) is een schimmel die het graan aantast. Het kwam vroeger vaak voor op rogge. Het aangetaste koren was giftig en kon massale voedselvergiftigingen veroorzaken. De aanwezige alkaloiden in het fijngemalen meel leidde tot ergotisme ook wel kriebelziekte, heilig vuur of antoniusvuur genoemd. De verschillende volksnamen met *duivel* herbergen de negatieve attitude van het volk tegenover deze schadelijke schimmel. Het gaat om de volgende benamingen: *duivelkoren* (Dendermonde), *duivelsbeet* (Tielt), *duivelskruid* (Hofstade), *duivelschimmel* (Laarne) en *duivelstand* (Deinze). Teirlinck en Paque hebben het dan weer over *duivelsaren*. Het aangetaste, zwarte koren deed volgens Paque denken aan zwarte kleur van de duivel. Teirlinck beweert dat de duivel jaloers was op het nut van de graanplant en hierdoor de goede aren wilde vervormen. In het Zuiden van Oost-Vlaanderen wordt deze roggeziekte in verband gebracht met de helpsters van de duivel, ‘*de tooveressen*’. Deze zaaïen de ziekte in het graan met behulp van eierdopjes. Lege eierdopjes moest men dan steeds stukduwen (Teirlinck 1930: 119-120).

Andere duivelsplanten

De naam *duivelsklaauw* wordt niet enkel gebruikt voor de bosanemoon. De naam duidt ook de reigersbek en de wilde valeriaan aan. De wilde valeriaan behandelen we onder het kopje antidiabolische planten. De gewone reigersbek *Erodium cicutarium* is een lage plant met geveerde bladeren en roze bloempjes. Zowel bij De Bo als Paque treffen we de naam *duivelsklaauw(en)* aan. Volgens De Bo zou de naam refereren aan de vorm van de zaadhuisjes. Zij lijken op naalden of priemen en hangen aan de stengel zoals klauwtjes. Dodoens geeft in de editie van 1554 een soortgelijke beschrijving: “Craenhals/ dat vierde gheslacht/ es den voorschreven van hayrchtighe steelkens/ roode bloemkens en scerpe becxkens seer ghelijck/”. Ook Teirlinck biedt deze verklaring.

De gaspeldoorn kent in Poperinge de namen *duivelsdoorn* (Paque, De Bo) en *duivelbedstro* (Paque). Deze doornige strook is erg giftig en komt slechts op enkele plaatsen in Vlaanderen voor. De naam *duivelsdoorn* zou volgens Teirlinck teruggaan op een Franse sage. Helaas wordt deze niet nader toegelicht. Wellicht werd de gaspeldoorn wegens haar giftige en doornige kenmerken tot de duivelsplanten gerekend. De naam *duivelsdoorn* wordt in Oost-Vlaanderen ook gebezigd voor de kattendoorn. Deze struik behoort tot de vlinderbloemigen en is bezet met doornige takken en

roze bloemen. De plant blijkt voor boeren een bijzonder lastig onkruid te zijn. De stekels en lange uitlopers van de kattendoorn maken immers dat deze struik moeilijk te verwijderen is.

Duivelinne (Paque) is de naam die in Opwijk aan de *Helleborus Niger* ofte kerstroos gegeven wordt. Volgens Van Driessen waren dit 'taaie' planten, in de zomer bestand tegen de felle zon, en in de winter groen blijvend en groeiend vanaf de kerst –en nieuwjaarsperiode. Vandaar dat men deze planten als *duivelinnen* kende. Om dezelfde reden spreekt men te Eksaarde en Zaffelare van *ijzeren duivel*. Aangezien de plant in het midden van de winter bloeit, moet ze wel over een ijzeren en bovennatuurlijk weerstandsvermogen beschikken (Teirlinck 1930: 30).

De gevlekte aronskelk wordt in het noorden van ons taalgebied ook wel *duivelsstokjes* genoemd. De bloemen zitten bij deze soort in een knotsvormige kolf, die door een groenachtige, witte bloeischede omgeven is. Na de bloei ontstaat een kolf van giftige, rode besjes die wegens hun kleur en giftigheid door het volk als duivelsstokjes werden aanzien.

De zomeradonis *Adonis aestivalis* behoort tot de beruchte ranonkelfamilie en heeft knalrode bloemen. De plant wordt *duivelsoog* genoemd omdat de rode kleur deed denken aan het met bloed doorlopen oog van de duivel (Heukels & De Kruyff 1908: 21).

De naam *duivelsbrood* wordt volgens Paque te Brussel, Perk, Wuustwezel en Mechelen voor verschillende zwammen en kampernoelies gebruikt. De paddestoelen zijn immers zo hard en taai dat enkel de duivel ze kan kauwen. Sommige van deze kampernoelies zijn bovendien sterk giftig. Opnieuw speelt het element kinderschrik. Men waarschuwt de kinderen dat de duivel op deze zwammen rust en er zich mee voedt. Op die manier jaagt men ze schrik aan en belet men de kinderen deze zwamsoorten te plukken en te eten (Teirlinck 1930: 96). De namen *duivelsbrood* en *duiveltjesbrood* als benaming voor de paddestoel in het algemeen treffen we zeer frequent aan in Zeeuws-Vlaanderen en in het oostelijke Waasland. Daarnaast zijn ze zeldzaam in Gent-Zuid, Waasland-West en de streek van Dendermonde (WVD). Ook Joos en Lievevrouw-Coopman vermelden deze namen. In West-Vlaanderen gebruikt men de naam *duivelseten*, en *duivelteten* (De Bo). De naam *duivelsparaplu* (Hamme) verwijst uiteraard naar de vorm van de paddestoel. Wellicht geloofde het volk dat de meest giftige paddestoelen de duivel beschutting boden tegen wind en regen. Andere benamingen met *brood* zijn: *duivelsbrood* voor het kaasjeskruid en *duiveltjesbrood* voor de flamingoplant. In het geval van het geneeskrachtige kaasjeskruid werd het heteroniem *duivelsbrood* (Den Hout) wellicht beïnvloed door de naburige *brood*-benamingen (*brood*,

broodjeskruid). Het antwoord op de vraag waarom de flamingoplant *duiveltjesbrood* heet, moeten we helaas schuldig blijven. Misschien deed de bloedrode kleur aan de duivel denken? Nu is het wel zo dat de toelichting bij dit trefwoord luidt: “Alle zwammen en paddestoelen werden tot voor ± 30 jaar “duveltjesbròd” genoemd”. Merkwaardig, aangezien de flamingoplant helemaal geen zwammensoort is.

De vliegenzwam wordt ook wel *duivelskersen* (Oplinter) genoemd. In de welbekende rode hoed met witte vlokken heeft het volk een gelijkenis gezien met een rode kers. Zowel de kersenspitten als de vliegenzwam zijn sterk giftig en werden daarom met elkaar en met de duivel geassocieerd. Daarnaast duidt men er in Zuid-Limburg de heggenrank mee aan. Deze klimplant behoort tot de komkommerfamilie en heeft rode, giftige bessen. De naam *duivelskersen* schrikt de kinderen af en belet hen de rode gifbessen te plukken. Ook de wortel blijkt zeer giftig te zijn. Vandaar ook namen als *duivelsraap* en *duivelsradijs* die beide refereren aan de raapvormige gifwortel.

5.1.3 Over klimmende, windende woekerplanten

De namen *duivelsnaaigaren* en *duivel(s)garen* duiden een bont allegaartje planten en kruiden aan. De vraag is nu waar deze polysemie vandaan komt. In wat volgt zetten we de verschillende planten en hun kenmerken op een rijtje en proberen we te achterhalen waarom deze planten een zelfde benaming delen.

De akkerwinde noemt men in Gendringen *duivelsnaaigaren* en in Noordeloos, *duivelsgaren*. Dezelfde namen worden gebruikt voor zijn soortgenoot de haagwinde. Het trefwoord *duivelsnaaigaren* treffen we zeer sporadisch aan in het noorden van ons taalgebied. Het unieke *duivelsgaren* zit in Heerlen en *duivelse winde* in Opwijk. Zowel de akkerwinde als de haagwinde worden vaak als een hardnekkig en lastig onkruid beschouwd. Beide klimmers hebben de neiging tuinen en akkers te overwoekeren en slingeren zich tussen andere haagplanten (Van Driessen 1999). De klimmende en windende groeiwijze van de haagwinde komt ook tot uiting in het volgende gedichtje van Swanenberg (Swanenberg 1996).

Groote pispot

Slingerend in sloot en heg,
mi kelke wit ès romme,
ziede ze langs elke weg
langs planten opgeklomme.

Groote pispot - ummendrèij,

is ècht heel kaoien bocht
vur't gróttter groeiend grèij;
haauwt veul meer 'afvalvocht'.

De bosrank *Clematis vitalba* behoort tot de ranonkelfamilie. Het is een forse klimplant met geelwitte, onaangenaam ruikende bloempjes. De naam *duivels(naai)garen* zit in het noorden van Limburg en Brabant. *Duivelsrank* vinden we terug in Oost-Limburg. Andere namen met *-duivel* zijn: *duivelsbloem* (Roosdaal), *duivelskruid* (Brunssum) en *duivelsmeirank* (Schimmert). Van Driessen en Vandenbussche vermelden beiden de naam *duivelsnaairanken*, daar de ranken van dit struikgewas bijzonder buigzaam en taai zijn en dus door de duivel als naaigerief te gebruiken zijn. Het determinans *duivel-* zou ook kunnen wijzen op de prikkende en brandende werking van de bosrank. Vandenbussche zegt dat bedelaars dit kruid gebruikten om de huid met blaren en puisten te bedekken om zo medelijden op te wekken. Vandaar ook de naam *dievenkruid*.

De zwaluwtong is een plant met slappe, windende stengels die zich makkelijk om andere planten heen kan slingeren. De naam *duivelsnaaigaren* vormt een gebiedje in Twente.

Het groot warkruid is een windende, woekerende parasiet die hoofdzakelijk op brandnetels en hop voorkomt. De rode stengels zijn dun met zuignapjes, de bloemen zijn wit en kelkvormig. De naam *duivelsnaaigaren* ligt verspreid in de oostelijke helft van het Nederlandse taalgebied. De verkorte vorm *duivel(s)garen* zit in Oost-Limburg en in Noord-Brabant. Het unicum *duivelshaar* bevindt zich in Kerkrade. Al deze namen wijzen natuurlijk op de lange, rode tentakels en kluwens waarmee het warkruid zijn slachtoffers verdringt. Het heteroniem *duivelsnaaigaren* duidt om dezelfde redenen ook het klein warkruid aan (Groningen).

De hondsdraf *Glechoma hederacea* is een kruipend plantje dat algemeen in vochtige bossen, langs muren en oevers en ook op akkergronden groeit. De bloempjes hebben een blauwviolette kleur. De benaming *duivelsnaaigaren* vormt een aaneengesloten gebied dat zich uitstrekt van Oost-Limburg tot Noord-Brabant. De volksnaam refereert aan de kruipende groeiwijze van dit onkruid. Om dezelfde reden wordt ze ook palingkruid genoemd (Van Driessen: 1999).

De kweek *Agropyron repens* is een berucht onkruid dat gekenmerkt wordt door lange, rechtopstaande aren. Het kruid gedijt bijzonder goed op vuilnisbelten, dijken, akkers, in tuinen en heggen en aan oevers en stranden. Dit gras is door zijn lange uitlopers een gevreesd tuinonkruid en bijzonder moeilijk uit te

roeien. Zijn uitlopers groeien zelfs door de hardste, vastgelopen grond heen en doorbreken de oppervlakte zonder moeite. De naam *duivelsnaaigaren* duidt zowel de wortel van de kweek als de kweek zelf aan en komt voor in Groningen en Overijssel.

De maretak is een winterhard, geelgroen struikje dat parasiteert op de takken van appelaars, populieren maar ook van meidoorns, perelaars en eiken. Volgens De Cleene & Lejeune was deze halfparasiet een belangrijke rituele plant bij de Keltische stammen. Volgens Plinius sneden de druiden de maretak af met een gouden sikkel waarna ze twee witte stieren offerden. De meningen over dit ritueel zijn verdeeld. Sommigen beweren dat het om een typisch winterzonnwenderitueel zou gaan, anderen stellen dat de maretak een midzomerplant is die aan de vooravond van Zomer-Sint-Jan wordt afgesneden. Hoe dan ook, aan de maretak werden magische vaak geneeskrachtige eigenschappen toegeschreven. Die heidense achtergrond zorgde ervoor dat de plant in een slecht daglicht werd gesteld en van een sacrale naar een heksenplant geëvolueerd was. De naam zelf, *maretak*, wijst nog steeds op deze negatieve connotatie. In het WNT verklaart men *maar*, *mare* als 'heks' en 'scheldwoord voor vrouwen'. Men geloofde dat deze *maren* zich in allerlei gedaanten konden manifesteren. Zo'n mare of alvin kon bovendien de borst van mensen bespringen en dieren of planten berijden. Ook veronderstelde men dat de maretak groeide op de plaats waar een mare of alvin gezeten had. Deze maren werden later vervangen door de duivel en zijn dienaressen, de heksen (De Cleene & Lejeune 1999: 710-714). Vandaar dat men in Vlaanderen, Zeeland en zuidelijk Nederland spreekt van *duivelsgras*. Andere namen die wijzen op de demonische eigenschappen van de plant zijn: *duivelsnest* (Valkenburg, Sint-Maria-Oudenhove), *duivelskers* (Klimmen), *duivelsnaaigaren* (Heerden), *duivelstak* (Dodewaard, Grafhorst). De negatieve gevoelens die men voor de maretak had, werden versterkt door de woekerende en giftige kenmerken van de plant. De maretak wordt dus vaak als een last beschouwd voor de boom die zijn gastheer is. De namen *duivelsnest* en *duivelstak* verwijzen uiteraard naar de habitat van de plant. *Duivelskers* slaat dan weer op de witte, kleverige besjes.

Het kleeftkruid *Galium aparine* ten slotte is bezet met piepkleine weerhaakjes die maken dat de plant op elke ruwe ondergrond als het ware 'vastkleeft'. Hierdoor is het in staat om zich aan andere planten vast te hechten en zich naar boven te werken. De naam *duivelsnaaigaren* komt hoofdzakelijk voor in Groningen en refereert aan deze klimmende en bindende groeiwijze. Op het akkerland blijkt het kleeftkruid een gevreesd onkruid te zijn dat tot een groot verlies in opbrengst en kwaliteit kan leiden. Het overwoekert immers de gekweekte gewassen en drukt ze naar beneden waardoor ze vatbaarder zijn voor ziektes en plagen.

Concluderend kunnen we zeggen dat de naam *duivelsnaaigaren* die planten benoemt die door boer en tuinder als lastige en nutteloze onkruiden werden gezien. Al deze planten hebben de

neiging zich pijlsnel voort te planten en andere gewassen en bloemen te overwoekeren. Die negatieve attitude heeft zich bijgevolg vertaald in de volkse naamgeving. De lange vezels en ranken van deze klim –of kruipplanten werden beschouwd als werktuigen van de duivel, in dit geval: naaigaren. Teirlinck komt tot een vergelijkbare conclusie: “Zijn draad en naaigaren vindt hij zonder moeite: alle slinger –of klimplant, die zich met draden of ranken rond andere planten windt of er op omhoogkruipt en deze aldus op den duur beschadigt of zelfs doodt, kan hem hiertoe dienen” (Teirlinck 1930: 87).

5.2 Antidemonische planten

De enorme veelzijdigheid van het sint-janskruid kwam reeds in thema 1 tot uiting. Als zomerzonnwendepplant speelde het een belangrijke rol in magie en volksgeloof. Het kruid stond dan ook centraal in de sint-janscultus en had daarnaast een voorspellende, afwerende en geneeskrachtige functie. Nu blijkt dat het sint-janskruid ook als antidemonisch middel werd aangewend. Vanouds werd het ingezet tegen duivels en heksen. De Nederlandse volksnamen *jaag-den-duivel* en *heksenkruid* moeten dan ook tegen deze achtergrond begrepen worden. Een aantal volksgebruiken rond het sint-janskruid houden verband met deze specifieke afweerfunctie. Zo wordt het kruid op de feestdag van Sint-Jan boven de deuren van huizen en stallen gehangen om de boze geesten te verjagen. Ook droeg men het op de borst als amulet, of men at ervan, of men stak het onder het hoofdkussen of men plantte het op de vier hoeken van de woning of akker. Om muizen en ratten te verjagen bond men het blad en de stengel tussen een schoof. Bij betoverd vee werd sint-janskruid in het voeder gedaan. Verder werd het in de zeventiende eeuw ook gebruikt om aan exorcisme te doen (De Cleene & Lejeune 1999: 986). Paradoxaal genoeg stond het sint-janskruid ook bekend als een heksenkruid; op de vooravond van de Zomer-Sint-Jan gingen heksen het kruid plukken.

De oorsprong van de volksnaam *jaag-den-duivel* wordt in de volgende sage verklaard. Van oudsher schreef men aan deze plant een duivelswerende kracht toe. De duivel was om deze antidemonische werking zo woedend dat hij naalden liet maken en de plant doorstak. Die wonden zijn nu nog steeds op de bladen te zien als doorzichtige puntjes. Desondanks bleef de plant in dienst van de mensheid bestaan. Over de geografische spreiding van de namen is weinig bekend. Volgens de gegevens in de PLAND komen de namen *duivelskruid* en *heksenkruid* in Waubach voor, in de Nederlandse provincie Limburg. De naam *duivelskruid* komt ook nog voor Hofstade (WVD). Het heteroniem *jaagt-de-duivel* zit in Rosmalen (Noord-Brabant). Ook Paque en Vandenbussche vermelden de naam *jaag-den-duivel* maar geven geen nadere lokalisatie. Heukels &

De Kruyff situeren deze naam in het oosten van Gelderland en Overijssel.

Ook de wilde valeriaan heeft antidemonische eigenschappen. In *Den Herbarius in Dyetsche* worden de geneeskrachtige eigenschappen van dit kruid beschreven. Daaruit blijkt dat de wortel van de wilde valeriaan in hoog aanzien stond. Verder zou dit kruid helpen bij leveraandoeningen, geelzucht, opgeblazen maag en de beten van wilde dieren als het maar met wijn ingenomen wordt. Ook wordt het nog steeds aangewend als een kalmerend middel. De valeriaan heet bij Vandebussche *duivelsklaam*. Een legende vertelt dat de bloemen van de plant zouden beschutten tegen de duivel. Ook Teirlinck heeft het over de beschermende eigenschappen van de plant. Zo zou een man uit de Nederrijnse streek de duivel een valeriaanstengel hebben voorgehouden. Bij het zien van deze plant riep deze:

Seg ich nich den Bullerjan?
Ich wul mit di Nätplücken gan.
Dat di de Ogen in Nacken süllen stan.

(Teirlinck 1930: 240)

Heukels & De Kruyff hebben het over een bepaald volksgebruik waarbij de melk, die niet tot boter wil worden en dus behekst is, door een krans van valeriaan wordt gegoten. Wellicht zullen de heilzame krachten van de valeriaan dit volksgeloof gevoed hebben.

5.3 Judasplanten

5.3.1 Over judasbeurzen, -penningen en –geld

De tuinjudaspenning *Lunaria annua* (zie ook thema 4) is een grote plant met grote bladeren en meestal donkere, roodpaarse bloemen. De vorm *judaspenning* blijkt zowel in Noord als Zuid zeer algemeen te zijn. De unica *judasbeurs* (*judasbuisje*) en *judasgeld* bevinden zich respectievelijk in het Oost-Vlaamse Adegem en het Brabantse Aarschot. Zoals we in thema 4 al vermeld hebben, dankt de plant zijn naam aan de hauwtjes die bijzonder sterk op penningen lijken. De ronde tussenschotten van deze hauwtjes worden vaak gedroogd waardoor ze een zilverwitte kleur krijgen. De associatie met de judasfiguur ligt voor de hand. De plant

herinnert immers aan de dertig zilverlingen die Judas Iskariot, die ook de penningmeester van de apostelen was, ontving in ruil voor het verraad van Jezus.

De term *judasbeurs* (Waasmunster) benoemt naast de judaspenning ook het vingerhoedskruid. De

variant *beurs-van-judas* treffen we eveneens aan in het noorden van Oost-Vlaanderen. Opnieuw lijkt de vorm bepalend te zijn wat de naamgeving betreft. De klokvormige bloemkroontjes hebben, mits enige fantasie, wat weg van een zakje of tasje waar men geld in steekt. Volksverbeelding heeft vervolgens in deze bloempjes de beurs van Judas willen zien. Vandenbussche daarentegen vermeldt als secundair benoemingsmotief de giftigheid van de plant. Het vingerhoedskruid zou in deze hypothese vernoemd zijn naar Judas als kwaaddoener en verrader wegens haar eigen 'kwade' eigenschappen. Hoewel beide secundaire benoemingsmotieven mogelijk zijn gaat onze voorkeur naar de eerste.

De term *kleine judaspenning* (Mill) duidt de witte krodde *Thlaspi arvensis* aan. De witte krodde lijkt met zijn eveneens weinig opvallende bloempjes zeer sterk op het herderstasje. De plant is daarnaast ook voorzien van hauwtjes. Het unieke *judaskruid* treffen we aan Zeeuws-Vlaanderen-west. Net als de tuinjudaspenning lijkt de krodde vernoemd te zijn naar de plantvorm: de ronde, vlakke hauwtjes doen immers denken aan munten of penningen.

5.3.2 Andere judasplanten

De *judasoor* is blijkens het WNT een volkse benaming voor de vlierzwam. Deze paddestoel wordt hoofdzakelijk op oude vlierstammen aangetroffen. De gelijkenis met een oor en de zelfmoord van Judas zijn in deze benaming verenigd. De legende wil dat Judas, toen hij zich aan de vlierboom verhing, een oor verspeeld zou hebben.

In Maastricht gebruikt men de naam *judasboom* voor de wilg. De wilg, waarvan er zo'n tien- tot vijftiental soorten in onze streken voorkomen, werd vooral als een kwade boom gezien. Wellicht om zijn geringe economische waarde. Boze geesten, heksen, en zelfs de duivel zouden zich onder

deze boom schuilhouden. Die slechte reputatie schemert ook door in de latere christelijke legenden. Zo zou Judas zich verhangen hebben aan een wilg (in andere legendes een vlier). Vandaar ook de volksnaam *judasboom*. Als straf bracht de wilg geen eetbare vruchten meer voort (De Cleene & Lejeune 1999: 1140-1142). Ook zou om die reden de wilg nooit boven manshoogte uitgroeien en zijn twijgen naar de aarde buigen (Teirlinck 1930: 159).

Het meervoud *judastranen* voor de *hoe-langer-hoe-liever* treffen we aan in Beek, in de provincie Noord-Brabant. De *Saxifraga umbrosa* is een klein plantje met wit en roze en een heel klein beetje rood. Daarnaast zou in het Waasland ook het sint-janskruid gekend zijn als *judastranen*. Volgens het volksgeloof zou het haar van de verrader even rossig zijn als de oranje aanlopende vruchtjes van het sint-janskruid (Van Driessen 2001). Diezelfde hypothese kunnen we ook doortrekken naar de roodachtige bloempjes van de hoe-langer-hoe-liever. Een andere mogelijke verklaring is dat het volk de naam schildersverdriet, een andere volksbenaming voor de *Saxifraga umbrosa*, als het ware gekerstend heeft en in verband gebracht heeft met een begrip uit de Bijbel.

5.4. Conclusie

Ook de volksnamen binnen de categorie van de duivelsnamen, getuigen van een sterk staaltje volksgeloof en volkswetenschap. Planten die om een of andere reden een kwalijke reputatie hebben, worden door het volk aan de duivel toegeschreven. Concluderend kunnen we stellen dat verschillende factoren de (negatieve) attitude van mens tot plant bepalen.

Een eerste belangrijke factor is de giftigheid van de plant. De naam *duivelsbeet* duidt een heleboel planten aan die wegens hun giftige kenmerken vermeden worden door mens en dier. Denken we bijvoorbeeld aan de scherpe boterbloem, de wolfsmelk, de zwarte nachtschade en het moederkoren. De brandnetel (*duivelsblad*) en de bosanemoon (*duivelsklaam*) worden dan weer om hun huidontstekende werking met het kwade geassocieerd.

Een tweede reden om een plant als ‘des duivels’ te beschouwen is de kleur. De rode kleur van de zomeradonis en de vliegenschwam gaf aanleiding tot de namen *duivelsoog* en *duivelskers*. Ook zwart blijkt een duivelse kleur te zijn, bijvoorbeeld de namen *duivelschimmel*, *duivelsaren*, *duivelkoren* en *duivelskruid* voor de zwarte aren van het door het moederkoren aangetaste graan.

Naast kleur en giftigheid blijkt ook nut of liever het ontbreken ervan, een veelgebruikt benoemingsmotief te zijn. Klim –en kruipplanten die akkers en tuinen overwoekeren worden door boer en tuinder als schadelijke en nutteloze onkruiden aanzien. Zo duidt de naam *duivelsnaairanken* een heterogene groep planten aan die door hun slingerende en klimmende

groeiwijze tot de meest verguisde onkruiden werden gerekend. Voorbeelden zijn de haagwinde, de hondsdraf, het kleefkruid, de maretak en de kweek.

Andere plantnamen blijken een puur legendarische oorsprong te hebben. Zo zouden de namen voor de lisdodde (*duivelstoorts*, *duivelsknuppel*) teruggaan op het volksgeloof dat de duivel nabij het riet verblijft. Ook de blauwe knoop dankt zijn naam aan een bijzonder populaire legende. Toch is de combinatie van dit motief en andere gebruikelijker. Zo werd de wolfsmelk pas giftig nadat de duivel dit weldadige kruid vervloekt had.

Al deze motieven zijn ook van toepassing op de Judasplanten. Judas, die bekend stond als kwaaddoener en verrader werd om die reden met giftige (judasbeurs voor vingerhoedskruid), schadelijke (*judasoor*) of nutteloze planten (*judasboom* voor wilg) in verband gebracht. Daarnaast blijkt ook de aloude associatie tussen Judas en geld een belangrijke secundair benoemingsmotief te zijn vb. de *judaspenning*.

De antidemonische planten ten slotte danken hun naam aan hun afweerfunctie tegen heksen en duivels. In dit hoofdstukje hebben we er twee besproken: het sint-janskruid (*jaagt-de-duivel*) en de valeriaan (duivelsklauw). Twee planten die vermoedelijk wegens hun geneeskracht magische en duivelswerende eigenschappen werden toebedeeld.

6. Conclusie

6.1 Algemeen

In dit onderzoek werd de religieuze plantnaamgeving in het volledige Nederlandse taalgebied onderzocht. De keuze voor dit onderwerp werd ingegeven door het gebrek aan een uitgebreide studie over deze specifieke groep namen. Voor de volksbenamingen werd hoofdzakelijk geput uit de PLAND of de Databank Plantennamen in de Nederlandse Dialecten.

Op een hoger niveau werd gewerkt met thema's of categorieën. De volgende categorieën werden onderscheiden:

- **Heiligen**
- **Kerkelijke feestdagen**
- **Jezus en Maria**
- **Religieuze beroepen**
- **De duivel en Judas**

Op een lager niveau viel dit onderzoek uiteen in drie delen: een encyclopedisch deel (de beschrijving van de plant zelf), een taalgeografisch (de spreiding van de dialectnamen) en een etymologisch-identificerend (de analyse van de namen). Vooral dit laatste gedeelte vormt de focus van dit werk. Onze bevindingen aangaande het onderdeel etymologie worden in dit laatste hoofdstuk kort op een rijtje gezet.

6.2 Besluit

De studie en de ontleding van de volksnamen van de kruiden en artsenijen en de vele legenden en anekdoten erover, leiden soms tot merkwaardige ontdekkingen over de zeden en gebruiken van ons volk; zij getuigen van de diepe geloofszin, de gehechtheid aan eigen bodem, de eenvoud, de zin voor humor en soms ook wel van de ruwheid en de spotzucht bij ons volk.

(Vandenbussche 1955: 10)

In dit citaat licht Vandenbussche al een tipje van de sluier. Motieven als volkshumor en volksgeloof, legendevorming en volkswetenschap bleken ook in onze uiteenzetting legio. In wat volgt, zetten we de belangrijkste motieven op een rijtje aan de hand van de voornaamste voorbeelden die in deze uiteenzetting de revue gepasseerd zijn.

6.2.1 Bloeitijd

De vernoeming naar de bloeitijd of kalendermotivatie blijkt vooral in de eerste twee hoofdstukken erg productief te zijn. We spreken van ‘kalendermotivatie’ wanneer wilde planten vernoemd worden naar de bloeitijd of de periode waarin ze het frequentst voorkomen (Kruijssen, Swanenberg & de Pauw 2002: 126). Een eerste mogelijkheid is dat de feestdag van een welbepaalde heilige ongeveer samenvalt met de bloeitijd van de plant. Denken we maar aan de talloze bloemen en planten die met de naam *sint-janskruid* worden aangeduid (sint-janskruid, hemelsleutel, bijvoet, boerenwormkruid, margriet). Ook de planten die naar Sint-Catharina worden vernoemd behoren tot deze motiefgroep (chrysant, aster). Een tweede opvallende tendens is de indirecte vernoeming naar de bloeitijd via katholieke feestdagen. Een frappant voorbeeld uit deze uiteenzetting vormen de haast ontelbare *paas-* en *pinksterbenamingen*. Beide planten duiden een heleboel bloemen aan die botanisch gezien tot heel verschillende soorten, geslachten en families behoren. Die overlapping blijkt wel vaker voor te komen en vormt één van de belangrijkste discrepanties tussen de volkse en botanische nomenclatuur.

6.2.2 Geneeskraft

Daarnaast bestaat er een belangrijke correlatie tussen de planten die vernoemd zijn naar een heilige en de geneeskraft die zij bezitten. De bewuste heilige is dan meestal de beschermheilige tegen een bepaalde ziekte. De planten die men tegen dezelfde kwalen gebruikte, werden bijgevolg naar de beschermheilige vernoemd. Zo kreeg de pioenroos de naam *cornelisroos*, naar het gebruik van de plant tegen stuipen. Ook het knopig helmkruid (*sint-antoniuskruid*), de zurkel (*sint-antoniushortel*) en de knolboterbloem (*sint-antoniusraapje*) werden naar Sint-Antonius vernoemd wegens hun heilzame werking tegen zweren en gezwellen.

Geneeskraft blijkt ook een belangrijk secundair motief te zijn. De attitude die het volk tegenover een bepaalde plant inneemt, wordt bepaald door de positieve eigenschappen van een plant. Ook de geneeskraft waarover een plant beschikt vormt zo'n positieve eigenschap of kenmerk.

6.2.3 Volkshumor

De volksnamen in de categorie van de religieuze beroepen getuigden van een sterk staaltje volkshumor. Kerk en clerus waren blijkens de volksnamen van enkele planten vaak het voorwerp

van spot en kritiek. Het bestanddeel *paap* in de woorden *papenkeutel*, *papenlul* en *papenkulletje* heeft een uiterst grappige connotatie. Die spotnamen hebben geleid tot de eufemismen *papengulletje*, *papenpulletje* en *papenkannetje*. Vermoedelijk probeerden bepaalde gelovigen de plantbenamingen die een verwijzing bevatten naar de geslachtsdelen van de dorpspriester te vermijden, door te zoeken naar een minder gewaagd alternatief. Naast de nauwelijks geschoolde dorpspriester of paap moesten ook andere geestelijken het ontgelden. Mensen spotten met de geldzucht van de clerus (*pausengeld*, *papengeld*), hun schijnheiligheid (*pastoorskindertjes*), hun religiositeit (*mennistenzusje*, *kwezelbloem*, *kwezelstip*) en zelfs hun geur (*stinkende begijn*). Anderen namen zoals *naakte begijn*, *poedernaakte begijn* en *begijnenknuppel* genereren door de onverwachte combinatie van de samenstellende delen een bijzonder grappig effect. De duidelijke correlatie die er blijkt binnen dit thema toont dat het volk wel degelijke op de hoogste was van een aantal mistoestanden binnen de Kerk (vóór het Concilie van Trente) en dit ook te kennen gaf in de volksnaamgeving van de planten.

6.2.4 Volksgebruiken

Ook bepaalde volksgebruiken vonden hun weerklank in de plantnaamgeving. Zo worden heel wat planten vernoemd naar de feestelijkheden en gebruiken die samenvallen met een katholieke feestdag of met de feestdag van een bepaalde patroonheilige. De naam *sint-pieterstheekruid* voor het hertshooi verwijst naar de ‘pappenthee’ die gemaakt werd op Sint-Pieter-en-Sint-Paulusdag. Ook namen zoals *barbaratakje*, *kerstboom*, *kerstster*, *palmpaasje* en de diverse *sint-janskruiden* kunnen we binnen deze motiefgroep onderbrengen. Dergelijke benamingen verwijzen daarnaast op een indirecte manier naar de bloeitijd van de plant. Logisch, aangezien meestal die planten werden aangewend die op dat moment voorhanden waren.

6.2.5 Legendevorming

Legendevorming vormt een belangrijk onderdeel van de zogenaamde volkswetenschap. Populaire legendes en volksverhalen verschaften het volk een beter inzicht in de eigenaardigheden der natuur waarvoor het geen onmiddellijke verklaring wist. Uit het voorafgaande, bleken folkore en legende bijzonder productief te zijn binnen de categorie van de Jezus- en Marianamen. Zo worden de herkomst en het uiterlijk van bepaalde planten verklaard door het passieverhaal. Het perzikkruid kreeg zijn donkere vlekken door het bloed van Onze-Lieve-Heer (*jezuskruid*, *jezusgras*) en in de bloembladeren van de gewone ereprijs is nog steeds zijn gezichtsafdruk te zien

(*lieveheersooijje*). Andere legendeplanten zijn de lievevrouwebedstro, de mariadistel en het lelietje-van-dalen. Zij gaan terug op de volksverhalen waarin de figuur van Maria centraal staat.

Heel wat planten binnen de categorie van de duivelsnamen blijken eveneens een legendarische oorsprong te hebben. Zo zouden de namen voor de lisdodde (*duivelstoorts*, *duivelsknuppel*), de blauwe knoop (*duivelsbeet*) en de wolfsmelk (*duivelsdrek*) teruggaan op een aantal populaire duivelssagen. Toch gaat het binnen de groep duivelsbenamingen meestal om de combinatie van legende en andere (secundaire) motieven zoals giftigheid, uiterlijk en kleur.

6.2.6 Emotionaliteit/attitude

De attitude die de dialectspreker tot een bepaalde plant inneemt, weerspiegelt zich in de volkse naamgeving. Die houding kan positief of negatief zijn. Uit het derde thema (Jezus en Maria) blijkt dat de bloemen en kruiden waar de dialectspreker positief tegenover staat dikwijls geassocieerd werden met de hoogste, hemelse machten. Ze worden door de dialectspreker vernoemd naar Jezus, Maria of God. Verwisseling tussen deze drie komt, zoals uit het voorafgaande blijkt, in de plantnaamgeving heel vaak voor. Positieve eigenschappen die de emotionele attitude van de dialectspreker beïnvloeden zijn geneeskracht (*mariazweer* voor de anjer), maatschappelijk nut (*lievevrouwebedstro*) en schoonheid (*onzelievevrouwehemdje* en *onzelieveberehemdje* voor de haagwinde).

In het vijfde thema (de duivel en Judas) kwam vooral de negatieve attitude van het volk tegenover bepaalde planten aan bod. Planten of kruiden die om een of andere reden een kwalijke reputatie hebben, worden door het volk aan de duivel toegeschreven. We hebben gezien dat verschillende factoren (of secundaire benoemingsmotieven) de negatieve houding van mens tot plant bepalen. Naast kleur (*duivelsoog* voor de zomeradonis en *duivelskers* voor de vliegenzwam) en giftigheid (*duivelsdrek* voor de wolfskers) blijkt ook nut of liever het ontbreken ervan, een veelgebruikt benoemingsmotief te zijn. Klim- en kruipplanten die akkers en tuinen overwoekeren worden door boer en tuinder als schadelijke en nutteloze onkruiden beschouwd. Zo worden de haagwinde, de hondsdraf, het kleefkruid, de maretak en de kweek alle met de naam *duivelsnaairanken* aangeduid.

6.2.7 Zintuiglijk waarneembare eigenschappen

De dialectische plantnaamgeving berust vaak op zintuiglijke waarneming. In bijna alle hoofdstukken kwamen factoren zoals kleur, vorm, geur of algemeen voorkomen als primair of secundair motief aan het licht. De namen *pastoorschoed*, *paterkapje* en *paapmuts* verwijzen metaforisch

naar de vorm van de bloem. Andere namen refereren op een al dan niet symbolische wijze aan de kleur van de plant. Voorbeelden zijn de namen *onzelieveherebemdje* en *onzelieverrouwebemdje* voor de witte haagwinde, *duivelskruid* voor de zwarte aren van het door moederkoren aangetaste graan en de naam *jezusoojie* voor het vergeet-me-nietje. Het grappige *stinkende begijnen* verwijst naar de onaangename geur van het afrikaantje en de stinkende kamille. De naam *naakte begijnen* ten slotte refereert aan het kale voorkomen van de herfsttijloos.

We kunnen besluiten dat er wel degelijk een correlatie bestaat tussen de gevonden benoemingsmotieven en de categorie waarin een bepaalde naam thuishoort. Vaak is er sprake van een samenspel tussen secundaire en primaire benoemingsmotieven. De notie ‘secundair’ en ‘primair’ hangt uiteraard af van de eigen interpretatie. Wat voor de een primair is, lijkt voor de ander minder belangrijk, en omgekeerd. Bijgevolg zijn de hypothesen die in dit concluderende hoofdstuk naar voor worden gebracht niet sluitend en uiteraard vatbaar voor verbetering en aanvulling. Ze bieden enkel een overzicht van de belangrijkste tendensen en patronen die door dit werk heen aan de oppervlakte zijn gekomen.

Bibliografie

Algemeen

BOON, T. DEN & G. GEERTS (red.)

2005. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Dertiende herziene uitgave. Antwerpen/Utrecht: Van Dale Lexicografie.

BROK, H.

2006. *Stinkend juffertje en duivelskruid: volksnamen van planten*. Amsterdam: Amsterdam University Press-Salomé.

1993. *Van vergeet-mij-nietje tot gebroken hartje. Over de herkomst van bloem- en plantnamen in de Nederlandse taal*. 's-Gravenhage: BZZTòH.

1991. *Enkele bloemnamen in de Nederlandse dialecten: etnobotanische nomenclatuur in het Nederlandse taalgebied*. Amsterdam: P.J. Meertens Instituut.

COUPÉ, G.

2004. *Woordenboek van de Brabantse dialecten. Deel III Algemene Woordenschat. Paragraaf Het Gemeenschapsleven. Aflevering 3: Kerk en Geloof*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.

DE BO, L.-L.

1888. *Deken de Bo's Kruidwoordenboek*. Uitgegeven door J. Samyn. Gent: Leliaert-Siffer (reprint: Handzame 1970; 2de oplage 1980).

DE CLEENE, M. & M.-C. LEJEUNE

1999. *Compendium van rituele planten in Europa*. Gent: Stichting Mens en Cultuur.

DODOENS, R.

1554. *Cruijdeboeck*, 28/01/2008. Project Dodoens van Plantaardigheden.nl.
<<http://leesmaar.nl/cruijdeboeck/index.htm>> (11/03/2008)

DRIESSEN, H. VAN

2000. Vlaamse volksnamen van planten deel 7: "Ons-Heren-Traantjes met wat wijn, verdrijft des adders fel venijn", 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.
<<http://www.deuzie.be/>> (24/03/2008)

2000. Vlaamse volksnamen van planten deel 10: "Dat alle sloeren naar de helle voeren", 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

2001. Vlaamse volksnamen van planten deel 8: "Wat is het leven schone onder de Sint-Pieterskrone". 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

2002. Vlaamse volksnamen van planten deel 11: "Bikkebezen eten en de muilpijn is dra vergeten", 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

2003. Vlaamse volksnamen van planten deel 2: "Mooie kerstlelies en begijnkappen" dachten de paters en zij kweekten duivelinnen en spinnenkoppen in hun tuin, 2/2008. Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

2003. Vlaamse volksnamen van planten deel 6: "TROOST ... voor al wie al eens op de sukkel is!", 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

2006. Vlaamse volksnamen van planten deel 4: "da kruid ken ik" sprak den duvel...en hij vaagde zijn gat met nen tingell, 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

2006. Vlaamse volksnamen van planten deel 20: "Men ghebruycke het kerckcruud bij het vieren, om de vloeren van de kercken daarmede te bestroyen ende te vercierem". 2/2008 Tijdschrift Heemkring d'Euzie.

EIJK, I. VAN

1993. *Van Allerheiligen tot Sint-Juttemis: achtergronden van onze feestdagen*. Utrecht: Kosmos.

GEYSENS, R.

1974. Volksgeneeskunde: Geneeskruiden van bij ons, (24/02/2008). *Website Heemkundige kring Velpeleven-Boutersem*.

< <http://www.velpeleven.be/tijdschrift.htm> > (5/04/2008)

HADDERINGH, H.

1991. Talige categorieën en botanische categorieën. Discrepanties tussen plantennamen van botanici en leken. *Driemaandelijksche Bladen* 43, 50-66.

HEUKELS, A.J. & DE KRUYFF

1908. Plantlore. In: *Album der natuur*, 15-25.

HEUKELS, H.

1987. *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten*. Opnieuw uitgegeven met een inleiding H.J.T.M. Brok; biografie: P. Smit. Utrecht: Koninklijke Nederlandsche natuurhistorische vereniging.

KRUIJSEN J., J. SWANENBERG & T. DE PAUW

2002. Volksgeneeskunde in bloemnamen: het madeliefje en de sleutelbloem in de zuidelijke Nederlandse dialecten. *Taal en tongval* 54, 121-141.

LAMBERTS, J.

2001. *Volksgebruiken in de loop van het liturgisch jaar*. Averbode: Altiora.

MOOIJMAN, E.

1987. Een bijdrage tot het onderzoek naar benoemingsmotieven van *Coccinella septempunctata*. *Taal en tongval* 39, 21-53.

N.N.

1500 (?). *Den Herbarius in dyetsche*. Antwerpen (facs. met introductie van L.J. Vandewiele 1974. Gent: De Backer).

OSTA, W. VAN

2004. Over de etymologie van 'teunisbloem'. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 76, 41-70.

2005. Sint-Antonius in de plantenwereld. *Breesgata* 28:3, 6-16.

PAQUE, E.

1896. *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland met aanduiding der toepassing en der genezende eigenschappen der planten*. Namen: Wesmael-Charlier.

1912. *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland met aanduiding der toepassingen en der genezende eigenschappen der planten : bijvoegsel*. Brussel: Bulens.

PAUW, T. de & J. VAN KEYMEULEN & H.J.T.M. BROK [red.]

2002. *Woordenboek van de Vlaamse dialecten. Deel III. Algemene woordenschat. Paragraaf Fauna en Flora. Aflevering 3: Flora*. Vakgroep Nederlandse Taalkunde Universiteit Gent: Gent/Tongeren.

PAUW, T. de

2000. Enkele benamingen voor de libel in de zuidelijk-Nederlandse dialecten. In: V. De Tier, M. Devos & J. Van Keymeulen (red.), *Nochtans was scherp van zin: huldealbum Hugo Ryckeboer*, 157-166.

PLAND

Plantennamen in de Nederlandse Dialecten, P.J. Meertensinstituut.
<<http://www.meertens.knaw.nl/pland/>> (5/5/2008)

STROOP, J.

1969. *Paardebloem à la carte. Over de Nederlandse benamingen voor de Taraxacum officinale web*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

1981. *Sprekend een Westbrabander: krantestukjes over dialectverschijnselen in West-Noord-Brabant (deel 2)*. Amsterdam: Rodopi.

SCHRIJNEN, J.

1930. *Volkschikunde (deel 1)*. Zutphen: Thieme.

1933. *Volkschikunde (deel 2)*. Zutphen: Thieme.

SWANENBERG, J.

2004. Kolbloemen, bloedpaters en manebleden versus zoetelief en luitentuit: bronnen van lexicale variatie in de Brabantse flora en fauna. *Taal en tongval* 56, 19-47.

TEIRLINCK, I.

1980. *Plantenkultus*. Amsterdam: Schors.

1930. *Flora Diabolica: de plant in de demonologie*. Amsterdam: Schors.

UITTIEN, H.

1946. *De volksnamen van onze planten*. Zutphen: Thieme.

VANDENBUSSCHE, L.

1955. *Onze volkstaal voor kruiden en artsenijen*. Mene: Vandenbussche.

VANDEWIELE, L.J (red.)

1965. *De "Liber Magistri Avicenne" en de "Herbarijs": Middelnederlandse handschriften uit de XIVe eeuw*. Brussel: KAWLSK.

WNT: WOORDENBOEK DER NEDERLANDSCHE TAAL

1864-1998. Elektronische versie: Het Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-ROM. Den Haag: Sdu.

Beschrijving planten

HILLENIUS-GEHRELS, F., J. HUISENGA & H. KOMMANDEUR (red.)

1989. *Dieren- en plantengids voor onderweg*. Baarn: Thieme.

PLAND

Plantennamen in de Nederlandse Dialecten, P.J. Meertensinstituut.

<<http://www.meertens.knaw.nl/pland/>> (5/5/2008)

Gedichten/literatuurfragmenten

BOUHUYS, M.

1957. *De twaalf mannetjes*, 10/12/2004. Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.

<<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=bouh001twaa01>> (12/03/2008)

BRAEKMAN, W. L.

1975. *Medische en technische middelnederlandse recepten : een tweede bijdrage tot de geschiedenis van de vakliteratuur in de Nederlanden*. Gent : Koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde.

GRABENWEGER, C.

2003. Das Johanniskraut – ein wirkungsvolles Antidepressivum, 3/2003. Artikel der Zeitschrift Pharmazie in unserer Zeit.

<<http://www.pillendreher.at/index.php?id=53,125,0,0,1,0>> (4/4/2008)

GEZELLE, G.

1830-1899. *Gedichten, gebeden, gezangen en kleengedichtjes (Guido's Gezelles Dichtwerken 3)*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel.

HOPPENBROUWERS, F.

1998. *Calendarium poeticum: een galerij van dagen*, 15/5/2008. CuBra (Cultureel Brabant).

<<http://www.cubra.nl/poezie/franshoppenbrouwers/wildeplanten/wideplanten01.htm>> (5/4/2008)

Illustraties

Homepage Heemkring d'Euzie Stekene (Hilde Meerschaert), 2/2008, Heemkundige kring d'Euzie.

<<http://www.deuzie.be/>> (24/03/2008)

KOPS, J.

1800-1877. *Flora Batava Deel 1-15 en deel 17*. Project bladeren in oude plantenboeken van plantaardigheden.nl.

<<http://leesmaar.nl/florabatava>>

OSKAMP, D.L., M. HOUTTUYN & J.C. KRAUSS

1796-1813. *Afbeeldingen der artseny-gewassen met derzelver Nederduitsche en Latynsche beschryvingen.*

Project bladeren in oude plantenboeken van plantaardigheden.nl.

<<http://leesmaar.nl/artsenijgewassen/index.htm>>